

MAŁGORZATA WILGUCA (Przemyśl)

WIZERUNEK MATKI BOSKIEJ W PERSPEKTYWIE ANTROPOLOGII KULTUROWEJ NA PODSTAWIE KRESOWYCH PIEŚNI SANKTUARYJNYCH

Abstract

THE IMAGE OF THE MOTHER OF GOD IN THE PERSPECTIVE OF CULTURAL ANTHROPOLOGY BASED ON BORDERLANDS SANCTUARY SONGS

The article deals with the issue of the creation of the image of the Mother of God in religious songs in the publication of Szymon Wilk, *Borderlands sanctuary songs. Source edition of texts in Polish from the years 1645–1939* (Sandomierz 2021). The analysis of Marian denominations is based on the broadly understood context of cultural anthropology and cognitive science.

Keywords: religious song, image of the Virgin Mary, mariology, linguistic image of the world, semantic field, cultural anthropology, archetype

Słowa kluczowe: pieśń religijna, wizerunek Matki Boskiej, mariologia, językowy obraz świata, pole znaczeniowe, antropologia kulturowa, archetyp

W 2021 r. ukazała się wydana w Sandomierzu obszerna publikacja *Kresowe pieśni sanktuaryjne. Edycja źródłowa tekstów w języku polskim z lat 1645–1939* autorstwa przeworskiego historyka Szymona Wilka, który zgromadził i opatrzył komentarzami zbiór tekstów skupionych wokół trzech grup ośrodków chrześcijańskiego kultu religijnego na Kresach Wschodnich, z centralnymi postaciami Jezusa, Matki Boskiej lub świętych i błogosławionych. Najobszerniejsza część zbioru to utwory na temat Matki Boskiej, którym przyjrę się w tym artykule z szeroko rozumianej perspektywy antropologicznej.

Pobożność maryjna była i nadal jest bez wątpienia fenomenem religijno-kulturowym nie tylko w Polsce¹, ale i na świecie². W naszym kraju mamy ok. 450 sanktuariów, jednak ze względu na wielość lokalnych kościołów oraz kaplic i kapliczek – charakterystycznych elementów polskiego krajobrazu – w których

¹ Wśród wielu publikacji na ten temat na uwagę zasługuje wydany już po raz kolejny przez siostry niepokalanki album *Z dawna Polski Tyś Królową. Przewodnik po sanktuariach maryjnych. Koronowane wizerunki Matki Bożej, 1717–1999*, zebrały i oprac. s. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi, s. Grażyna od Wszechpośrednictwa Matki Bożej, R. Szymczak, Szymanów 1999.

² Por. np. A. Dylewski, *Sanktuaria maryjne na świecie*, Warszawa 2012.

odnaleźć można wizerunki maryjne, nie sposób oszacować liczby wszystkich miejsc kultu. Literatura mariologiczna jako dział teologii³ zajmujący się postacią Maryi z Nazaretu obejmuje dziś kilkanaście dziedzin w zależności od celu, metod i źródeł badań⁴.

Każdy badacz pieśni religijnych o tematyce maryjnej staje przed niełatwym wyborem zakresu i tematu swoich rozważań, zasób utworów religijnych jest bowiem olbrzymi, w zasadzie niepoliczalny, wynikający z wielowiekowej tradycji utrwalającej różne wersje tych samych lub podobnych tekstów w formie ustnej i pisanej oraz z niezwyklej progresywności w tej dziedzinie literatury religijnej.

Przedmiotem analizy w tym artykule są zebrane przez Szymona Wilka we wspomnianej publikacji pieśni maryjne, będące wyrazem pobożności sanktuaryjnej i mariologii. Lektura utworów, które odnoszą się do ośrodków kultu maryjnego na terenach Kresów Wschodnich⁵, odślania przed badaczem wiele zagadnień należących do dziedziny szeroko rozumianej antropologii kulturowej. Mam na myśli między innymi obraz człowieka jako jednostki i jako członka określonej społeczności, jego wartości, sposób poznawania i kategoryzowania świata. Elementy te w pieśniach sanktuaryjnych będących tekstami literackimi kształtowane są poprzez język wypowiedzi, który dla badacza ma charakter poznawczy, generuje informację o rzeczywistości określaną w lingwistyce kognitywnej jako językowy obraz człowieka i świata⁶.

Zakres mojej refleksji obejmuje zwroty adresatywne i inne nominacje Maryi ze 168 utworów odnotowanych w dokumentach źródłowych powstałych w 62 sanktuariach kresowych w latach 1645–1939. Poszukując ukrytego w językowym obrazie świata wizerunku Matki Boskiej, punktem wyjścia należałoby uczynić obraz Maryi, który odnajdujemy w Piśmie Świętym Nowego Testamentu.

Czego dowiadujemy się o głównej adresatce sanktuaryjnych pieśni kresowych z ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu?⁷ Ma na imię

³ Początki tego nurtu refleksji teologicznej w religii katolickiej datuje się na wiek XVI. Dziś najważniejszym akademickim ośrodkiem mariologii jest Papieski Wydział Teologii „Marianum” w Rzymie, a w Polsce Katolicki Uniwersytet Lubelski, na którym studia mariologiczne wprowadzono w 1958 r. W 1999 r. w Częstochowie powstało Polskie Towarzystwo Mariologiczne.

⁴ S. Gręś, *Polska bibliografia mariologiczna (1945–2003)*, Niepokalanów 2004.

⁵ Podstawowe informacje na temat zasięgu geograficznego badanego obszaru oraz historii wybranych sanktuariów znajdują się we *Wstępie* do publikacji S. Wilka *Kresowe pieśni sanktuaryjne. Edycja źródłowa tekstów w języku polskim z lat 1645–1939*, Sandomierz 2021, s. 9–70.

⁶ „Przez językowy obraz świata rozumiem zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane”, cyt. za: J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2007, s. 76–77.

⁷ W artykule odwołuję się do edycji: *Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2005.

Maria⁸, mieszka w Nazarecie, jest bardzo młoda. Zaręczona z Józefem, przed ślubem zachodzi w ciążę, ale nie z narzeczonym. Ciąża ją zaskakuje⁹, ponieważ dziewczyna (nastolatka?) jeszcze nie współżyła z mężczyzną. Brzemienna zostaje żoną cieśli Józefa. Na początku ciąży idzie ok. 150 km w górzystym terenie do starszej krewnej Elżbiety, która także jest w ciąży. Maria pozostaje u krewnej 3 miesiące, po czym pieszo wraca do Nazaretu. W 9 miesiącu ciąży musi się udać (najprawdopodobniej pieszo ok. 150 km, znów przez góry) na spis powszechny do Betlejem, gdzie bardzo młodo, nie mając dwudziestu lat, rodzi syna, którego imienia nie wybrała sama¹⁰ – Jezusa. Następnie z niemowlęciem i z mężem wraca do Nazaretu. Król Judei grozi jej dziecku śmiercią, więc z synem, który nie ma jeszcze 2 lat, pod opieką męża udaje się do Egiptu (ok. 690 km, znów pieszo?), skąd po mniej więcej 2 latach wraca do Nazaretu. Kiedy syn ma 12 lat, matka, wracając z pielgrzymki do Jerozolimy, nie zauważa nieobecności swojego dziecka i potem czyni mu słuszne wyrzuty, że samowolnie pozostał w mieście; zdaje się nie przyjmować dziwnego dla niej tłumaczenia chłopca¹¹. Kiedy Jezus jest dorosły, czasem chodzi za nim, próbując porozmawiać, ale nie udaje jej się to, bo Jezusa otacza zazwyczaj tłum ludzi. Jako gość na weselu w Kanie Maria zauważa brak wina, mówi o tym synowi i wytrzymując gniewną reakcję Jezusa, ze stoickim spokojem nakazuje służącym wykonanie jego poleceń. W wieku ok. 50 lat traci dorosłe dziecko. Pod jego krzyżem stoi milcząca. Niecałe 2 miesiące później jest w Jerozolimie na wspólnej modlitwie z uczniami syna oraz z kilkoma kobietami. Być może oprócz Jezusa miała jeszcze czterech synów i córki¹². Przeważnie milczy, zdaje się być introwertyczką. W ciągu kilkudziesięciu lat wypowiada zaledwie kilka zdań – wyraża zdziwienie, że zajdzie w ciążę bez współżycia

⁸ W starożytnej kulturze istnieje wiele etymologii tego imienia. *Mariam* to grecka postać hebrajskiego *Miriam*. W Starym Testamencie imię takie nosiła siostra Mojżesza i Aarona. Źródłosłów akadyjski tego imienia kieruje nas do form *marīām* („napawa radością”) i *mara* („być pięknym”); egipskie *maryē* oznacza „umiłowana”, a *meri-jam* „ukochana przez Jahwe”, z kolei semickie *mrym* to „wysokość, szczyt, majestat”. W Ewangeliach NT pojawiają się również inne Marie, np. żona Kleofasa czy Maria Magdalena. Do XIX w. w Polsce imię to było przynależne jedynie Matce Boskiej, dziewczynki mogły otrzymać np. imiona Marianna lub Maryna. Archaiczna forma tego imienia – Maryja – używana jest wyłącznie w odniesieniu do matki Jezusa. W jednej z pieśni powstałych dla sanktuarium maryjnego w Łucku odnajdujemy aluzję do symboliki znaczenia imienia Maria: „Wszak z samego znać imienia, / Że chcesz łaski do zbawienia / Dać [...]” (S. Wilk, *op. cit.*, s. 363). Szerzej na temat imienia Marii pisze M.M. Józwiak w artykule *Illuminatrix – stella maris – domina?* (św. Hieronim). *Patrystyczna interpretacja imienia Maria – wybrane hipotezy*, „Vox Patrum” 2021, nr 80, s. 161–176, a także w swojej najnowszej publikacji K. Bracha, *Maria Mediatrice – Maria Audiatrix. Pobożność maryjna w nauczaniu kaznodziejskim w Polsce późnego średniowiecza*. „*Sermones dominicales et festuales*” z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia, Warszawa 2023, s. 43–46.

⁹ Można nawet powiedzieć, że jest bardzo poruszona, greckiego terminu *dietarachthe* używa się do opisu wzburzenia morza wywołanego trzęsieniem ziemi. Pisze o tym I. Gargano w książce *Lectio divina do Ewangelii św. Łukasza (1)*, tłum. K. Stopa, Kraków 2001, s. 47.

¹⁰ Łk 1, 31.

¹¹ Łk 2, 49–50.

¹² Por. np. Mt 12, 46; Mt 13, 55–56; Łk 8, 19–20; J 2, 12; J 7, 3; Dz 1, 14.

z mężczyzną, potem zgadza się na to, wita Elżbietę¹³, godzi się¹⁴ z nieplanowaną ciążą, na weselu mówi, że zabrakło wina.

Donald Carroll, amerykański pisarz, w swojej apokryficznej opowieści dopisuje do tej enigmatycznej biografii takie oto zakończenie: „cierpiąca, starsza kobieta spędzała ostatnie dni swego życia z dala od wrzawy towarzyszącej rodzeniu się nowej religii, która ostatecznie wyniosła Ją ponad wszystkie kobiety na ziemi”¹⁵.

Opowieść o Maryi, na którą składają się kresowe pieśni sanktuaryjne, daje tej postaci drugie, o wiele barwniejsze i szczęśliwsze życie, w intensywnej, pogłębionej, dialogowej relacji przede wszystkim z ludźmi, a następnie także z Bogiem. Maryja jest nie tylko wyimaginowaną adresatką sanktuaryjnych modlitw, ale żywą postacią, która mówi do ludzi, pociesza ich, wspiera, daje im wskazówki. W oparciu o ten dialog, który w kulturze religijnej nazywamy modlitwą, można odtworzyć wyobrażenia na temat zarówno adresata, jak i nadawcy wypowiedzi. Punktem odniesienia jest przy tym nie tylko treść, ale także język wypowiedzi, w którym odnajdujemy sposób myślenia o człowieku i o świecie.

Analizując warianty określeń maryjnych, odwołam się częściowo do podziału zaproponowanego przez Kazimierza Ożoga¹⁶: wariantów od nazw miejsc, nominacji podstawowej *Maryja (Maria)*, deskrypcji: *Matka, Dziewica, Panna* oraz wariantów *Królowa, Pani*. Pozostałe warianty są moją propozycją ogólnego uporządkowania materiału, który można także sklasyfikować według innych niż przedstawione w dalszej części wywodu kryteriów. Ze względu na bogactwo konotacji semantycznych, przenikanie się znaczeń i kontekstów czy wielopoziomowe metafory poniższe uporządkowanie materiału jest, jak sądzę, jedną z możliwości pogrupowania nominacji maryjnych w pola leksykalno-semantyczne¹⁷. Przy niektórych deskrypcjach podaję w nawiasie liczbę wystąpień, jeśli pojawiły się w takiej formie więcej niż raz, w nawiasach umieszczam również numery stron w przypadku dłuższego cytatu. Cytaty oraz nominacje maryjne zapisuję kursywą. Pogrubiona kursywa służy do wyróżnienia słów, które stanowią centrum określonego pola leksykalno-znaczeniowego.

Wariant nominacji od nazw miejsca sanktuarium to jedna z pierwszych i najbardziej naturalnych deskrypcji maryjnego wizerunku¹⁸. W analizowanym materiale

¹³ Zapewne tradycyjnym żydowskim pozdrowieniem *szolem alejchem*, co oznacza ‘pokój wam’.

¹⁴ Wypowiada tzw. *Magnificat*, hymn pochwalny, którego nie ułożyła sama, a który składa się z fragmentów ST (por. np. 1 Sm 2, 1–10; Pwt 10, 21; Sdz 2, 7).

¹⁵ D. Carroll, *Dom Maryi. Niezwykła historia, jaka kryje się za odnalezieniem domku, w którym żyła i zmarła Maryja Dziewica*, tłum. J. Kołacz, Kraków 2009, s. 27.

¹⁶ K. Ożóg, *Polskie pieśni religijne. Aspekty językowe i kulturowe*, Rzeszów 2022, s. 275–297. Badacz analizuje teksty pieśni religijnych zebrane w dwu wydaniach *Śpiewnika kościelnego ks. Jana Siedleckiego*, z 1959 i 2013 r.

¹⁷ „Pole semantyczne – uporządkowany wewnętrznie pod względem paradygmatycznym i syntagmatycznym zbiór leksemów reprezentujących zbiór pojęć związanych jakimś pojęciem nadrzędnym”, cyt. za: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, oprac. M. Jurkowski et al., Wrocław 2003, s. 444–445.

¹⁸ Por. K. Ożóg, *op. cit.*, s. 290–291.

pojawiają się zatem nazwy lokalne, np. *Nowogródzka Pani*, *Kalwaryjska Pani*, *Dziedziczna Pani stołecznego Lwowa*, *Pani zborowskiego*¹⁹ *Kościola*, *Maria Sokalska*, *Maryja Tomaszowska*, *Korona Ostrej Bramy*, *Matka Rzeszowska*, *Matuchna Leśniańska*, *Królowa Chełmska*, *Gwiazda na chełmskim Olimpie świecąca*, *Panna Sokalska*, *Pani na górnym Podkamieniu*²⁰, *wystycka*²¹ *Obrona*, *Obrona Wilna*, *jedyna Pocięcha całego Wilna*, *Obrona wielka miasta Giedymina*²², *Ozdoba Berdyczowa*, *Dziedziczka [...]* w *Łopatynie*. Przymiotniki zazwyczaj otrzymują w tych zestawieniach status nazwy własnej, ale są również te o statusie nazwy wspólnej, np. *kodeńska*, *latyczewska*, *kalwaryjska*, *ledzieńska* itp.

Pojawiają się także nazwy określające szerszy zasięg geograficzny, nazwy narodowości czy znanych rodów Rzeczypospolitej, np. *Forteca mocna lwowskiej ziemi*²³, *Mitra*²⁴ *litewska w grodzieńskim powiecie*, *Skarb Podlasia*, *Cudny Kometa kraju podlaskiego*, *Ozdoba podolskiego kraju*, *Pani Podola*, *wołyńska i bełska*²⁵ *Obrona*, *Królowa Polska*, *Pani polskiego kraju*, *Pani polskiego tryjonu*²⁶, *Zaszczyt*²⁷ *państwa polskiego*, *Ozdoba Korony*²⁸, *Skarb Ojczyzny*, *polskiej ziemi Chłuba*, *złote Polski Niwo*²⁹, *Królowa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, *Litewska Księżna*, *Nadzieja Ukrainie*, *Dziedziczka sarmackich narodów*³⁰, *Forteca największa Polaków*, *Ozdoba Ormian*³¹, *Skarb książąt Zasławskich*³². Pojawia się w związku z tym kwestia ciekawej apokryficznej teologii lokalnej. Po pierwsze, jedna osoba

¹⁹ Zborów – miasto na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim.

²⁰ Podkamień – miasto na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim.

²¹ Wistycz – wieś na Białorusi, niedaleko Brześcia nad Bugiem.

²² Mowa o Wilnie, stolicy Litwy; Giedymin – wielki książę litewski, który urzędował tam w latach 1316–1341.

²³ Ziemia lwowska (łac. *terra Leopoliensis*) – jednostka administracyjna Królestwa Polskiego, część województwa ruskiego w okresie I Rzeczypospolitej (1340–1772). Stolicą ziemi lwowskiej był Lwów. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ziemia_lwowska [dostęp: 20.11.2023].

²⁴ *Mitra* – ‘korona książęca’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/>; „w Kościele katolickim: wysokie, dwuczłonowe nakrycie głowy biskupów, opatów i infułatów”, źródło: <https://sjp.pwn.pl>.

²⁵ Księstwo bełskie – staroruskie udzielne księstwo ze stolicą w Bełzie (Ukraina), lenno Królestwa Polskiego od roku 1366.

²⁶ *Tryjon* – stpol. ‘przestworze’, w znaczeniu ‘przeźrzeni’, źródło: <https://pl.wiktionary.org/wiki/tryjon>.

²⁷ *Zaszczyt* – „to, co stanowi powód do dumy”, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/zaszczyt.html>.

²⁸ *Korona* – Korona Królestwa Polskiego (łac. *Corona Regni Poloniae*), w skrócie Korona Polska lub Królestwo Polskie, określenie ziem Rzeczypospolitej do czasu rozbiorów Polski (do końca XVIII w.).

²⁹ *Niwo* – w znaczeniu ‘pole uprawne, łąn’, zazwyczaj w rodzaju żeńskim: *niwa*, tu w rodzaju nijakim, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/7864>.

³⁰ *Sarmackie narody* – ogólnie narody wschodniosłowiańskie, w tym kontekście chodzi zapewne o Polskę i Ruś, zob. niżej, przyp. 44.

³¹ Ormianie od XIV w. stanowili na Kresach Wschodnich liczną diasporę, m.in. we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim. Wizerunek, do którego odnosi się nominacja, to obraz Matki Bożej Kijowskiej z ormiańsko-katolickiej archikatedry pw. Wniebowzięcia NMP we Lwowie.

³² Mowa o obrazie Matki Bożej Zasławskiej z kościoła oo. Bernardynów pw. św. Michała Archanioła w Zasławiu na Ukrainie w obwodzie chmielnickim, siedzibie m.in. książąt Zasławskich.

przyjmuje tu wiele postaci, w każdym wizerunku z inną historią, atrybutami i kompetencjami³³, po drugie sama decyduje o miejscu, w którym chce przebywać i każde lubi bądź kocha tak samo. Co więcej, bywa, że sama „buduje” swój dom, np. *Tu fundamenta założyła sobie* (Kalwaria Pałacowska k. Przemyśla, s. 198). Przykładów jest wiele, oto kilka z nich: *na chełmskiej „Górze” jest Twa stolica* (s. 177), *Nad brzegiem Niemna [...] / W ubogim domku Maryja obrala / dla siebie miejsce* (s. 179), *do miejsca sobie kochanego [...] przybyłaś* (Kamieniec Podolski, s. 218), *W innym nie chciałaś być Maryja kraju. / Do Kochawiny trzykroć przeszłaś gaju* (s. 235), *Tobie Karmel ulubiony* (Kochawina³⁴, s. 238), *wystawiono / Kaplicę w tymże obrębie, w nią Cię sproszono, / Abyś w niej mieszkać chciała, / Ludziom bliższy przystęp dała* (Kochawina, s. 237), *Podole miejsce Tobie ulubione* (s. 220), *Kamieniec, w którym obralaś mieszkanie* (s. 221), *[...] witaj, coś wróciła [...] / Na kochane swe Podlasie* (Kodeń, s. 250), *Teraz Boruny, i Sirocin Ci miły* (s. 261, tu wymienione także w pieśni: Żyrowice, Braślawie, Machirów, Kanie, Krasnobór, Leśna, Dudzicz³⁵, s. 262), *A gdy nad lasy ladzieńskie³⁶ przybyła, / Spuściłaś się tam, kędyś ulubila* (s. 266), *Obralaś miejsce w ladzieńskiej pustyni* (s. 261), *Kazała sobie założyć slobodę³⁷ [...] / Gdzie ma stać cerkiew, sama ukazała* (Lady, s. 266), *Ziemię mielnicką³⁸, Pannoś, ozdobiła, / Skąd dowód pewny, jako Ci jest miła* (s. 281), *sobie w Leśnej³⁹ mieszkanie obrala* (s. 286), *Maryja tak mówiła, że to miejsce ulubila* (Leżajsk⁴⁰, s. 300), *W Leżajskuś być chciała* (s. 311), *Tyś sobie miasto Lwów upodobała* (s. 333), *Obralaś sobie miejsce w Łopatynie⁴¹ [...] / Znać, żeś tutejsze miejsce ulubila* (s. 344), *Stoleczne miasto jest Twoje mieszkanie / Łuck na Wołyniu* (s. 362), *ten monaster ulubiony Tobie* (Zbaraż⁴², s. 373), *Tyś Poczajów⁴³ ulubila* (s. 374), *obrala miejsce w Rzeszowie* (s. 415), *Tyś sobie miejsce to święte obrala / I ruskie⁴⁴ kraje sobie podobała*

³³ Na dualność określeń wizerunków – jedno można nazwać odmiejscowym, drugie „odkompetencyjnym” – zwraca uwagę Kazimierz Ożóg (K. Ożóg, *op. cit.*, s. 291), np. w Kalwarii Pałacowskiej Matka Boska Kalwaryjska to także Matka Boska Słuchająca. Jest to niezwykle obszerny, czekający na opracowanie temat badawczy.

³⁴ Miejscowość w obwodzie lwowskim na Ukrainie, w 1780 r. utworzono tam nieistniejącą już dziś parafię pod opieką oo. karmelitów.

³⁵ Opis miejscowości, por. S. Wilk, *op. cit.*, s. 261–262. Znajdowały się w nich cerkwie bazylikańskie.

³⁶ Lady – wieś w Polsce, położona w województwie podlaskim.

³⁷ *Sloboda* – „na Rusi i w Rosji w XI–XVIII w.: osada, której mieszkańcy zwolnieni byli na pewien czas od ciężarów feudalnych”, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/s%C5%82oboda.html>.

³⁸ Mielnik nad Bugiem – do 1934 r. miasto, obecnie wieś w Polsce w województwie podlaskim.

³⁹ Leśna Podlaska – wieś w Polsce, położona w województwie lubelskim.

⁴⁰ Leżajsk – miasto w Polsce, w północnej części województwa podkarpackiego.

⁴¹ Łopatyn – osiedle typu miejskiego na Ukrainie, w obwodzie lwowskim.

⁴² Zbaraż – miasto w obwodzie tarnopolskim na Ukrainie.

⁴³ Poczajów – miasto w rejonie krzemienieckim obwodu tarnopolskiego Ukrainy.

⁴⁴ Daw. słowo *ruski* oznaczało „wschodniosłowiański”, nie chodzi tu zatem o Rosję. Szerzej na ten temat pisze K. Turzyński w artykule *O myleniu Rusi z Rosją*, „Kurier Wnet”, nr 60, czerwiec 2019, s. 8–9.

(Sokal⁴⁵, s. 423), *Starej Wsi*⁴⁶ *ciche ustronie / Samaś wybrała* (s. 433), *Twój pałac składasz tuż przy Ostrej Bramie*⁴⁷, [...] / *Tu rezydujesz* (s. 494), *W Zarwanicy*⁴⁸, *w tej świątnicy mieszkanie sobie / Ukochała, tu obrała* (s. 510), *bez odwołki niesie kroki / Aż do Rzeszowa* (s. 516), *sobie obrała / w Rzeszowie miejsce* (s. 415), *miasto Tobie ulubione* (Zborów⁴⁹, s. 523), *Tyś sobie* [...] / *Obrała górę w mieście Podkamieniu*⁵⁰ (s. 382), *Lecz i Przemyśla, gdy kto zamyśla, / Udać się do ciebie, / W Franciszka domu*⁵¹ *nie chcesz nikomu / Odmówić w potrzebie* (s. 401), *Za przemyslanami / Czyniłaś modły* (s. 402), *ulubiłaś sobie / to miejsce w górach* (Kalwaria Pałacowska, s. 197). W jednej z pieśni sanktuaryjnych Łopatyna czytamy nawet o wybraniu przez Maryję konkretnej daty przybycia: *Tysiączonego siedemset pięćdziesiątego / I szóstego wieku* [...] *sobie obrała / Lipca piąty, w nasze kąty tu zawitała* (s. 350). Do wielu miejsc przybywa pieszo, np. *szała do Lady złotem przyodziana* (s. 266).

Matka Boska jest zatem z *polskiego kraju* (s. 192), ale i z *ruskiego kraju* (s. 374), strzeże Rusi i Podgórze⁵² (s. 412), ale i *Polskę obrała* (s. 435), bo np. *Łask [Maryi] pełny Tomaszów*⁵³ *obficie* (s. 464). Niekiedy woli Polskę, np. mimo że *Wołyn cały / Nalega żwawie. / Bardziej przecię w polskim świecie* [...] / *Chęci ku temu* (s. 518), *nad Węgier kraj szczęśliwy / Polskę obrała* (s. 435). Czasem wybiera miejsce *na błotach* (s. 237), w podmokłym, nadrzecznym terenie Kochawiny, a w jednym przypadku *ulubiła lasy* i poruszona skalą ludzkiej grzeszności, z którą trudno jej się pogodzić, jako *Pustelniczka woli Między zwierzęty mieszkać dzikimi* (Lady, s. 261).

Ta swoista multiplikacja jednej postaci przebywającej równocześnie w wielu miejscach odzwierciedla intencje autorów tekstów, którzy przypisują Maryi przywiązanie do wielu tzw. małych ojczyzn, troskę o ich mieszkańców i podziw dla piękna lokalnych krajobrazów. Zabieg ten ma charakter perswazyjny oraz panegiryczny wobec Matki Boskiej, pozwala również nadawcy/wykonawcy pieśni zwerbalizować silną ludzką potrzebę przynależności do miejsca zamieszkania, podkreślenia jego wyjątkowości oraz docenienia lokalnych społeczności.

⁴⁵ Sokal – miasto na Ukrainie, w obwodzie lwowskim, autor pieśni nazywa to miejsce „drugą w Rusi Częstochową” (s. 423).

⁴⁶ Stara Wieś – wieś w Polsce, w województwie podkarpackim.

⁴⁷ W Wilnie, obecnie na Litwie.

⁴⁸ Zarwanica – wieś na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim.

⁴⁹ Zborów – miasto na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim.

⁵⁰ Zob. wyżej, przyp. 20.

⁵¹ Mowa o przemyskim kościele oo. Franciszkanów pw. św. Marii Magdaleny.

⁵² Podgórze – w znaczeniu ‘teren podgórski’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/podg%C3%B3rze/>, chodzi o tereny południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, u podnóża Karpat.

⁵³ Tomaszów Lubelski – miasto w Polsce.

Nominacja podstawowa adresatki pieśni w analizowanym materiale to dawna forma imienna: *Maryja*, zdecydowanie rzadziej *Maria*⁵⁴ (np. w *Pieśni do Najświętszej Panny Marii*, s. 129; w *Pieśni do Matki Boskiej Kodeńskiej*, s. 249; w *Pieśni do Matki Bożej laskawej*, s. 185). Najczęściej imię to występuje bez epitetów, do nielicznych należą np. *święta*, *cudowna/Cudowna*, *laskawa*, *Różańcowa*. Wypowiedzenie imienia Maryi⁵⁵ oddala złe skłonności (por. s. 215) i jest *jak kropla rosy*⁵⁶ (s. 292). Słowo *rosa*, należące do pola semantycznego *wody*, konotuje błogosławieństwo i urodzaj pochodzące od Boga (por. np. Oz 14, 6–8). Zagadnienie to zostanie rozwinięte w dalszej części wywodu.

Wypowiedzenie imienia ma zatem charakter magiczny i performatywny razem. Wiąże się ono „z nieprzewidywalnością ludzkiej egzystencji i nieuchronnością śmierci, z próbą radzenia sobie w sytuacjach, które wydają się zależne tylko od przypadku i nad którymi nie można w sposób zobiektywizowany (w sensie zgodności z rzeczywistością) zapanować. Ludzie, w obliczu własnej bezsilności, usiłują nadać słowu moc sprawczą [...]”⁵⁷.

Imiona kobiece przywołane w kontekście imienia *Maryi* to: biblijne – *Ewa* (s. 234), *Hagar*⁵⁸ (s. 236), *Judyta*⁵⁹ (s. 202), *Ester*⁶⁰ (s. 354), *Noemi* (s. 427), *Rut*⁶¹ (s. 427) oraz mitologiczne: *Bellona*⁶² (s. 286, 495), *Fortuna*⁶³ (s. 421), *Diana*⁶⁴

⁵⁴ „O zmianie m.in. formy imienia *Maryja* na *Maria* zdecydowały postanowienia Komitetu Ortograficznego PAU z roku 1936, który, w drodze wyjątku, dopuścił jednak możliwość pozostawienia starszej postaci *Maryja*, ale jedynie w odniesieniu do Matki Boskiej. Tym sposobem imię *Maryja* pozostało przede wszystkim w kręgu użyć religijnych: pieśni, litanii oraz modlitw codziennych, z modlitwą *Zdrowaś Maryjo* na czele”, cyt. za: <https://tjp.pan.pl/porady-jezykowe-main/992-imi-qmariaq-w-modlitwie> [dostęp: 20.11.2023].

⁵⁵ Motyw ten pojawia się w III części *Dziadów* Adama Mickiewicza (zob. idem, *Utwory dramatyczne*, oprac. S. Pigoń, Kraków 1949, s. 119–262), np. w scenie I Konrad mówi do Jankowskiego: „Nie mieszam się do wszystkich świętych z litanii. / Lecz nie dozwolę bluźnić imienia Maryi” (s. 151), następnie Kapral do Konrada: „Dobrze, że Panu jedno to zostało imię” (s. 151). Kapral przywołuje także łacińską frazę *Vivat Polonus, unus defensor Mariae* – „Niech żyje Polak, jedyny obrońca Maryi” (s. 153).

⁵⁶ Słowo *rosa*, po hebrajsku *tal*, oznacza również ‘drobny deszcz’ lub ‘mgłę’ (por. np. Prz 3, 20; Sdz 6, 36–7, 1), motyw ten ma źródło w Starym Testamencie, gdzie pojawia się bardzo często jako element nośny semantycznie (np. Hi 29, 23; 38, 28; Iz 18, 4–5; Ps 110, 3), w zależności od tłumaczenia wymiennie jako *rosa* – *deszcz* – *mgła*. W Izraelu, gdzie deszcz nie pada między kwietniem a październikiem, rosa, opadająca nocą dość obficie, staje się ważnym źródłem wilgoci dla roślin, jest dużo lepiej przyswajana niż podlewanie gruntowe.

⁵⁷ J. Rękas, *Zaklęcie, zamówienie, zażegnanie. Magiczna moc słów w folklorze słowiańskim*, „Poznańskie Studia Słowistyczne” 2012, nr 3, s. 16. Por. także K. Bracha, *op. cit.*, s. 47–50, autor przytacza przykłady chrześcijańskiej mistyki imienia Maryi i przekonania o magicznej sile powtarzania frazy ze sceny zwiastowania: *Zdrowaś Mario*.

⁵⁸ Niewolnica Sary, żony Abrahama, matka Izmaela.

⁵⁹ Bohaterka biblijnej starotestamentowej *Księgi Judyty*.

⁶⁰ Główna bohaterka biblijnej starotestamentowej *Księgi Estery*.

⁶¹ Noemi i Rut – biblijne bohaterki starotestamentowej *Księgi Rut*.

⁶² Rzymska bogini wojny.

⁶³ Rzymska bogini losu.

⁶⁴ Rzymska bogini przyrody, płodności, księżycy, w VI w. p.n.e. utożsamiona z grecką Artemidą, bóstwo lunarne.

(s. 475), *Cyntia*⁶⁵ (s. 141). Elementy definicyjne wizerunku Maryi związane z wymienionymi postaciami to: ‘kobieta, której zależy na dobru innych ludzi’ (jako antytyp Ewy⁶⁶, jako *Noemi, Rut, Fortuna* i *Diana*), ‘kobieta wyjątkowa, o wyrazistej osobowości, zdecydowana, odważna’ (cechy konotowane przez imiona: *Judyta, Estera, Bellona, Cyntia*). Imię *Hagar* określa cechy nadawcy wypowiedzi, jako ‘człowieka, który wierzy w pomoc bóstwa’. Zagadnieniem wymagającym dokładniejszego opracowania jest funkcja aluzji mitologicznych w pieśniach i modlitwach religijnych, szczególnie dawnych, pozostających pod silniejszym niż dziś wpływem kultury greckiej i rzymskiej, będących dowodem klasycznego wykształcenia ich twórców. Do ewangelicznej sceny zwiastowania nawiązuje z kolei nominacja *Sluga*⁶⁷ (Łk 1, 38: „Oto Ja służebnica Pańska, niech Mi się stanie według twego słowa!”), implikująca posłuszeństwo i pokorę Maryi.

Matka to najliczniej reprezentowane określenie Maryi jako matki Jezusa, odwołujące się do kanonicznego przekazu biblijnego. Rzeczownik ten najczęściej występuje w połączeniu z waloryzującymi przymiotnikami, np. *jedyna, najlepsza, najprzecacniejsza, najlaskawsza, najmilsza, najcudowniejsza, najświętsza, najśliczniejsza, najdroższa, najczystsza, najwielmożniejsza, przedziwna, przecacna, prześliczna, przeczysta, prześwietna, śliczna, serdeczna, miła, powszechna, litościwa, duchowna, niebiańska, zawsze silna, prawdziwa, wielowładna, cudowna, ucudowiona, cudna, nieprzebrana w laskach, laskawa, szcudrobliva, dobrotliwa, dobra, troskliwa, miłosierna, niezrównana, czuła, droga, ukochana, luba*. Bardzo licznie reprezentowany w połączeniach z rzeczownikiem *matka* jest zaimek *nasza*. Podobny katalog przydawek waloryzujących przedstawia Kazimierz Ożóg⁶⁸, zwracając uwagę na to, że w tekstach liturgicznych, pieśniach oraz w dokumentach kościelnych odnajdujemy ogromne bogactwo epitetów w formie superlatywów, czyli przymiotników w stopniu wyższym od najwyższego, utworzonych poprzez połączenie przedrostków *prze-* i *naj-*.

Pozostałe warianty adresatywne zawierają:

1. epitety wyrażone rzeczownikiem w postaci nazwy własnej lub pospolitej, np. *Matka Jezusa, Matka Jezusowa, Matka Chrystusa, Matka Naprawiciela rodzaju ludzkiego, Matka Boga Syna, Matka Feba*⁶⁹, *Matka Boskiego Syna, Karmicielka*

⁶⁵ *Cyntia* – greckie imię żeńskie oznaczające dosłownie ‘kobietę z góry Kynthos’, w przenośni ‘kobietę z wysokiego rodu’; góra Kynthos na greckiej wyspie Delos wiązana była z narodzinami bogini Artemidy.

⁶⁶ Tematowi temu poświęcony jest cały numer „Przewodnika Katolickiego” (*Maryja. Nowa Ewa*), nr 33/2020.

⁶⁷ *Sluga* – dziś rzeczownik r.m., dawniej w jednym z mniej podstawowych znaczeń także w r.ż.: o kobiecie: ‘ta, co służy, służy komuś, służąca’, ‘niewolnica’, za: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/15405/43294>.

⁶⁸ K. Ożóg, *op. cit.*, s. 293.

⁶⁹ *Febus* – w staropolszczyźnie także *Feb*, rzymska forma imienia greckiego Apollina, boga m.in. piękna, światła, życia, śmierci, sprawiedliwości, dbałości o prawa boskie i porządek świata. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa, ze względu na podobieństwo wizerunkowe, łączono imiona Apollina (Feba), egipskiego Horusa lub wedyjskiego Mitry z Jezusem.

*Jezusa (2) / Matka niebieskiego*⁷⁰ *Pana*⁷¹, *Rodzicielka Stwórcy, Karmicielka Stwórcy, Matka Stwórcy, Boga Rodzicielka, Matka Najwyższego, Matka Boga, Matka Dziewica, Matka Miłości / miłości, Matka Miłosierdzia / miłosierdzia (2), Matka miłosierna, Matka Pocieszenia, Matka kochania*⁷², *Matka sierot, Matka litości, Matka zbawienia, Matka pokoju, Matka światłości*;

2. wielowyzrazowe określenia zawierające rzeczownik w postaci nazwy własnej lub pospolitej i/lub określenie (przymiotnik, rozbudowaną przydawkę, niekiedy pisane wielką literą), np. *Święta Boża Rodzicielka, Wielka Matka, Matka Cudowna, Matuchna Cudowna, cudowna Matka Boga, Matka łaski dobrotliwa, zacna Matka Pana, Matka Boga łaskawa, Matka Boska, Matka dziwnej*⁷³ *litości, Matka górnej światłości, Matka czystej i świętej miłości, Matka bez winy*⁷⁴, *Matka wszystkie narody piersiami karmiąca*;
3. określenie rzeczownikowe: *Bogarodzica*.

Po raz kolejny licznie reprezentowane są odmiejscowe przydawki określające rzeczownik *matka*, np. *Matka Kalwaryjska, Latyczowska, ładzińska* itp.

Z nominacją Maryi jako **Matki** związane są leksemy nazywające nadawców wypowiedzi określanych jako *dzieci, dziatki, sieroty, pisklęta*⁷⁵. Mamy także ukazane stereotypowe zachowanie matki, która tuli dziecko *do swego łona*⁷⁶ (np. s. 170, 278), nigdy nie zapomina o nim (s. 293), natychmiast reaguje na wezwanie: *Matko!* (s. 496), umie uspokoić swojego rozgniewanego na ludzi syna⁷⁷ (s. 154). Bardzo często występuje w tekstach wyrażenie *macierzyńska twarz*, co możemy rozumieć dosłownie, jako ‘twarz matki’ lub jako przenośnię w znaczeniu ‘kobiety, osoby, która ma cechy matki / zachowuje się jak matka’⁷⁸. Znaczenie wyrażenia: *macierzyńska*

⁷⁰ *Niebieski* w znaczeniu ‘niebiański’, ‘pochodzący z nieba’.

⁷¹ Por. pieśń *Matko niebieskiego Pana*, [w:] J. Siedlecki, *Śpiewniczek zawierający pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej*, Kraków 1908, s. 221, 222; pieśń z 1904 r.

⁷² *Kochanie* – daw. także *miłowanie*, ‘miłość, kochanie, lubienie, przywiązanie, uszanowanie’ źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/6102>.

⁷³ *Dziwny* – daw. ‘cudowny’, ‘niezwykły, osobliwy’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/2399>.

⁷⁴ Tzn. bez grzechu pierworodnego nazywanego w języku religijnym ‘pierworodną winą’, czyli grzechem popełnionym przez tzw. pierwszych rodziców, Ewę i Adama.

⁷⁵ Interesująca nominacja przyrodnicza odwołująca się do metafory odzwierzczej, w której dorosły człowiek porównany jest do świeżo wyklutego z jaja ptaka. *Dzieci, dziatki, sieroty, pisklęta* to leksemy użyte w analizowanym kontekście w funkcji perswazyjnej, mające wzmocnić ekspresję wypowiedzi, która jest prośbą o opiekę i/lub wyrażeniem smutku z powodu trudnego życia. ‘Dzieciństwo’, ‘sieroctwo’ czy ‘pisklęctwo’ mają tu znaczenie niedosłowne, konotują ‘bezradność’, ‘niesamodzielność’, ‘potrzebę bycia zaopiekowanym’. Podkreślają poczucie osamotnienia i całkowitą zależność od bóstwa w codziennym życiu.

⁷⁶ *Łono* – w znaczeniu ‘miejsce na kolanach osoby siedzącej, podołek, objęcia’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/5565>, a także: ‘zewnątrzna, dolna część brzucha człowieka’, poet. ‘piers lub piersi’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/%C5%82ono.html>.

⁷⁷ Może to zrobić, jak czytamy w pieśni, mocno przyciskając Jezusa do siebie, aby uspokoić jego emocje. Przytulenie jest naturalną, potwierdzoną także współczesnymi badaniami z zakresu psychologii i neurobiologii, metodą łagodzenia negatywnych myśli i zachowań, pomagającą nabrać dystansu do rzeczywistości.

⁷⁸ Por. znaczenie słowa *twarz* w <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/17538> oraz w <https://pl.wiktionary.org/wiki/twarz>.

twarz na podstawie tekstów sanktuaryjnych pieśni kresowych można, w dużym uproszczeniu, określić jako: ‘twarz łagodna, skierowana ku człowiekowi, wyrażająca pozytywne emocje’. Samo spojrzenie na twarz Maryi uzdrowia (por. s. 357).

Nominacja **Dziewica** w analizowanym materiale reprezentowana jest jedynie przez 5 przykładów: *Dziewica* (3), *przeczysta Dziewica*, *przenajświętsza Dziewica*. Wiara w dziewictwo Maryi⁷⁹ ogłoszona została jako dogmat przez papieża Marcina I na Synodzie Laterańskim w Rzymie w 649 r.

Nominacja **Panna** to zaskakujące nazwanie kobiety – mężatki i matki, jeśli weźmiemy pod uwagę podstawowe znaczenie tego słowa, które słowniki definiują przede wszystkim jako: ‘niezamężna dziewczyna z pańskiego lub szlacheckiego rodu, młoda kobieta przed zamążpójściem, dziewica’⁸⁰ czy ‘kobieta niezamężna’ / daw. ‘dziewica’⁸¹ lub ‘kobieta, która nigdy nie była mężatką’⁸². Słowo *panna* używane jest dziś także na określenie dziewczyny⁸³, a Maryja w chwili śmierci syna była już dojrzałą kobietą. Kazimierz Ożóg wskazuje jednak na honoryfikatywne⁸⁴, grzecznościowe konotacje *panny*, które słowniki notują niekiedy jako dalsze znaczenia⁸⁵. W pieśniach sanktuaryjnych nominacja **Panna** pojawia się bardzo licznie, w kilku wariantach⁸⁶: samodzielnie, następnie z przymiotnikami (lub imiesłowami) waloryzującymi – *najczystsza*, *najświętsza*, *przeczysta*, *czysta*, *cudowna* (2), *błogosławiona*, *jedyna*, *osobliwa*⁸⁷, *dobrotliwa*, oraz z przymiotnikami (lub imiesłowami) określającymi zakres działań postaci: *wielowładna*, *wielmożna*, *można*, *cudami słynąca*, *łaskawa* (2), *łask pełna*, *miłościwa*. Tylko raz pojawia się w analizowanym materiale inwariant **Panienska** z deskrypcją *bez zmayı* oraz wyrażenia *panieńskie oblicze*⁸⁸ i *układna*⁸⁹ *postać panieńska*.

O ile naturalny jest kult Maryi jako **Matki**, dogmatycznie uzasadniony jako **Dziewicy**, kulturowo rozumiały jako **Panny**, w perspektywie nauczania Jezusa i etyki chrześcijańskiej⁹⁰ zaskakujący staje się jej wizerunek jako **Królowej**.

⁷⁹ Pierwszymi Ojcami Kościoła zajmującymi się kwestią dziewictwa Maryi byli w IV w. n.e. św. Atanazy z Aleksandrii i św. Ambroży z Mediolanu.

⁸⁰ Źródło: <http://www.staropolska.pl>.

⁸¹ Źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/panna.html>.

⁸² Źródło: <https://www.sloownik.one/panna>.

⁸³ Źródło: <https://www.sloownik.one/panna>.

⁸⁴ K. Ożóg, *op. cit.*, s. 285.

⁸⁵ Zob. np. ‘kobieta zamężna, pani’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/9781>; daw. ‘tytuł grzecznościowy dla takiej kobiety, obecnie *pani*’, [https://pl.wiktionary.org/wiki/panna#panna_\(j%C4%99zyk_polski\)](https://pl.wiktionary.org/wiki/panna#panna_(j%C4%99zyk_polski)), znaczenie (1.1).

⁸⁶ Przy leksemie *panna*, podobnie jak przy *matce*, występują epitety od nazw miejscowości lub nazwy geograficzne.

⁸⁷ *Osobliwa* – ‘niezwykły’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/9385>.

⁸⁸ *Panieńskie oblicze* można rozumieć dosłownie jako ‘twarz Maryi’, która nazywana jest *panią*, lub jako ‘twarz o dziewczęcym wyglądzie’ (por. *panieński* w <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/panie%C5%84ski/>).

⁸⁹ *Układny* – ‘uprzejmy”, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl>.

⁹⁰ Jezus mówi w jednej z przypowieści: „Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga” (Mk 12, 17), rozdzielając sferę władzy ludzkiej i Boskiej.

Nominacja **Królowa** ma w pieśniach wiele inwariantnych, synonimicznych określeń, nazywających osobę o dużym zakresie władzy⁹¹, np. *Monarchini*, *Regina*, *Regnantka*, *Cesarzowa*, *Księżna*, *Królowna*, *Imperatorka*, *Władarka*, *Podskarbini*, *Gospodyni*, *Dziedziczka*, *Pani*. Jej władza obejmuje niebo i ziemię, ale szczególnie teren Pierwszej Rzeczypospolitej (por. *Panuj nad nami i rządz naszym krajem* (Kamieniec Podolski, s. 215). Ma władzę ustawodawczą⁹², np. *sprawuj o Panno senatorskie rady, / Broń Twoje państwo od fałszu i zdrady*⁹³ (s. 392). Matka Boża Jackowa z Przemyśla rozdaje stanowiska: *starosteś swego na tronie posadziła*⁹⁴ (s. 397), a z Kalwarii Paclawskiej – *najwyższe trony, / Mitry*⁹⁵, *birety*⁹⁶, *infuły*⁹⁷, *królewskie korony* (s. 200). Ma zatem nie tylko władzę królewską, ale i papieską.

Biorąc pod uwagę zakres jej władzy i kompetencji, a następnie relacje z ludźmi i cechy deskrybowane w sanktuaryjnych pieśniach kresowych, Maryja to: *pierwsza po Bogu Osoba*, *Osoba pierwsza po Bogu*, *Królowa Boża*, *Królowa*, *Monarchini* (10), *Pani* (3), *Regina*⁹⁸, *Regnantka*⁹⁹ *wieczna*, *Królowna wieczna* (2), *Władarka*¹⁰⁰ (2), *Królowa nieba* (2), *Pani nieba* (3), *Monarchini nieba*, *Monarchyni nieba*¹⁰¹, *Wielowładna Monarchini nieba*, *wielka Cesarzowa całego nieba*, *Królowa Niebios*, *Monarchini niebios*, *Pani niebios*, *niebios Pani*, *Pani niebieska*¹⁰², *Wielka Królowa górnego Syjonu*, *Księżna Niebieska*, *nadmiesięczna*¹⁰³ *Imperatorka*, *zamożna*¹⁰⁴

⁹¹ Określenia te odnajdujemy również w literaturze barokowej, por. B. Łukarska, *Tytuły maryjne w wybranych utworach literatury religijnej polskiego baroku*, „Studia Gdańskie” 2012, t. 31, s. 389–399.

⁹² Senat w Polsce funkcjonował od połowy XIV w.

⁹³ Pieśń powstała w XVIII w., kiedy Rzeczpospolita powoli chyliła się ku upadkowi jako słabe, wewnętrznie skonfliktowane państwo.

⁹⁴ Mowa o królu Stanisławie Auguste Poniatowskim, który był starostą przemyskim w latach 1756–1764.

⁹⁵ Zob. wyżej, przyp. 24.

⁹⁶ *Biret* – ‘kwadratowa lub okrągła, sztywna czapeczka bez daszka, używana dziś jako część oficjalnego stroju duchownych, przedstawicieli sądownictwa, senatu uniwersyteckiego, profesury’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/sjp/biret;2552273.html>.

⁹⁷ *Infuła* – ‘godność biskupa’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/infu%C5%82a.html>.

⁹⁸ *Regina* – łac. ‘królowa, władczyni’.

⁹⁹ *Regnantka* – ‘królująca’, od męskiej formy *regnant* – ‘królujący’ (łac. *regnum* – ‘królestwo’).

¹⁰⁰ *Władarka* – ‘panująca’, od *władać* – ‘rządzić, panować’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/19180>.

¹⁰¹ *Monarchyni* – ukraińska forma polskiego słowa *monarchini*; forma ta pojawia się w sanktuaryjnej pieśni bazylikańskiej w Poczajowie na Ukrainie.

¹⁰² *Niebieska* – w znaczeniu ‘niebiańska’, ‘z nieba’, *Pani nieba*; zob. wyżej, przyp. 70.

¹⁰³ *Nadmiesięczna* – tzn. ‘nadksiężycowa’, daw. *miesiąc* – ‘księżyc, luna’, także ‘księżyc jako przedmiot pogańskiego kultu, przedmioty to bóstwo symbolizujące’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/6025>. Chodzi zapewne o to, że Maryja jest królową nieba, a niebo umiejscowione zostało w tej peryfrazie nad ziemią, u góry, nad księżycem. Motyw księżycy w odniesieniu do Maryi implikuje także skojarzenie z fragm. Apokalipsy św. Jana (Ap 12, 1: „księżyc pod jej stopami”) lub z bóstwami lunarnymi, szczególnie ze wspomnianą rzymską boginią Dianą, zob. wyżej, przyp. 64.

¹⁰⁴ *Zamożny* – daw. ‘mający moc, władzę, potężny’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/zamo%C5%BCny/>.

*chórów anielskich Królowa, Królowa aniołów bez liku, Pani anielska, Królowa i Nieba i ziemi, Królowa niebios i ziemi, Królowa nieba / ziemi / morza, najwyższa Królowa, najwyższa Monarchini, Pani wielowładna (2), pełnowładna Pani, Królowa świata, Monarchini świata, Pani świata (2), Królowa świata całego, Pani nasza, Królowa polska i świata, Pani rodu ludzkiego, Królowa Niewiast / Królowa chwały, Królowa zgody, pokoju, jedności / Królowa uwielbiona, Królowa kochana, Cna¹⁰⁵ Monarchini, Pani najświętsza, Kochana Pani, Pani cudowna, Pani miła, Najlaskawsza Pani (5), Pani sługom najmniej sroga / można Gospodyni¹⁰⁶, Mistrzynie, Mocarka¹⁰⁷, mocna Pani / Honor, Tytuł i Sława, Tron miłosierdzia, Tron Salomona¹⁰⁸, Korona chwalców¹⁰⁹, Koronatka¹¹⁰. Za tytułami idą atrybuty królowej, np. **tron** i **korona**. Ważne treści wizerunkowe zawierają leksemy **nogi** i **twarz** jako symbole czci oddawanej władcy, konotujące cechy wzajemnych relacji między ludźmi a bóstwem.*

Najstarsze wizerunki maryjne¹¹¹ przedstawiają kobietę/matkę z dzieckiem, kult Maryi jako królowej rodzi się stopniowo, w miarę konstytuowania dogmatów o Matce Boga i Jej wniebowzięciu. Niewątpliwie wpływ na taki wizerunek miała spuścizna kultury antycznego cesarstwa rzymskiego i bizantyńskiego, zaadaptowana przez kulturę średniowiecza, szczególnie z ich atrybutami królewskimi, ceremoniałem, hierarchią władzy królewskiej, papieskiej i obyczajami rycerskimi¹¹².

¹⁰⁵ *Cny* – ‘cnotliwy, uczciwy’, ‘czysty, święty’, ‘godzien czci, poszanowania’, ‘nieposzlakowany, mający dobrą opinię’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/1285>.

¹⁰⁶ Kolejnym zagadnieniem badawczym są leksemy z pola semantycznego pracy w gospodarstwie, np. *siać*, *niwa* itp.

¹⁰⁷ *Mocarka* – rzeczownik r.ż. od męskiej formy *mocarz* – ‘ten, kto się odznacza wielką siłą fizyczną lub psychiczną, majątkiem, władzą itp.’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/6233>.

¹⁰⁸ Aluzja biblijna do ST. Król izraelski Salomon jest uosobieniem mądrości. O tronie króla czytamy w 2 Krn 9, 17–19 oraz w Pnp 3, 9–10 jako o wyjątkowo sztandarnym i pięknym sprzęcie. Nominacja Maryi jako *Tronu Salomona* przypisuje jej cechę ‘mądrej kobiety’ i sugeruje, że mądrości może nauczyć człowieka bóstwo, nie jest ona cechą wrodzoną, nie można jej zdobyć samemu.

¹⁰⁹ *Chwalca* – daw. ‘czciiciel’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/23087>.

¹¹⁰ *Koronatka* – daw. ‘medalik pamiątkowy z obchodów koronowania obrazów Matki Boskiej’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/koronatka/>.

¹¹¹ Por. J. Sprutta, *Najstarsze przedstawienia Matki Bożej*, „Salvatoris Mater” 2009, t. 42, nr 2, s. 151–157.

¹¹² „Tron [...] nie służył koronacjom, ale był meblem ceremonialnym najwyższej rangi, symbolizował bowiem władzę, majestat i zwierzchność. Cesarz wstępował po trzech stopniach, by zostać wywyższonym ponad wszystkimi zebranymi. Jako jedyny siedział, gdy inni stali lub schylali się w geście hołdowniczym. Wywyższony znajdował się w innej przestrzeni, wyeksponowany z całej sali. Tron stał w jej centrum, w arkadzie łuku triumfalnego. [...] A pamiętać należy, że europejski ceremoniał dworski wywodzi się w znacznej mierze z kultury bizantyjskiej, która idei królewskości przydała szczególnego znaczenia, łącząc ją z ideą Boskiego namaszczenia i koronacji, jako sakry, jeszcze jednego, wyjątkowego sakramentu”, cyt. za: E. Prałat, *Tron, symbol, kompleks i codzienność*, <https://kulturaupodstaw.pl/tron-symbol-kompleks-i-codziennos/> [dostęp: 3.08.2023].

Maryja *Matka* staje się w tym ujęciu typem Maesty, czyli młodej¹¹³ kobiety na tronie w otoczeniu aniołów i świętych. W malarstwie ten typ wizerunku pojawia się od XII w., natomiast zwyczaj koronowania maryjnych obrazów miał swój początek w wieku XVI i nieprzerwanie trwa do czasów współczesnych. W czasie wojny ze Szwecją Królową Polski, a dokładniej Królową Korony Polskiej ogłosił Maryję król Jan Kazimierz w 1656 r., w obecności biskupów, senatorów, legata papieża Aleksandra VII i wiernych. Benedykt XV w 1920 r. na prośbę polskich biskupów ustanowił święto NMP Królowej Polski, a w 1954 r. Pius XII zatwierdził liturgiczne święto NMP Królowej Świata. Ceremonia koronacji oraz intronizacji królewskiej przedstawiona została w jednej z pieśni leżajskiego sanktuarium oo. bernardynów: Maryja w koronie, w asyście przemyskiego biskupa¹¹⁴, przy dźwięku armatnich salw wychodzi z kościoła, błogosławi ludzi, po czym wraca *do mieszkania swego* (s. 308). Do Kamieńca Podolskiego z kolei *przybyła* [...] *z niemałym poczem rycerstwa polskiego* (s. 218).

W kresowych pieśniach sanktuarijnych odnajdujemy, oprócz wspomnianych słów, leksemy: *tron, korona, berło*, szereg innych leksemów z pola znaczeniowego *Królowej*, np. *królować, rządzić, władać, władza, poddani, słudzy, usługować, hold, holdować, kłaniać się, korzyć się, kłękać, respekt, pokłon, dawać pokłon, czolobitność*.

Tron Maryi znajduje się w różnych miejscach, najczęściej w niebie, które konceptualizowane jest w bliżej nieokreślonej „górze”. Tam kobieta ma pałac (np. s. 469, 476), *górne mając podwoje / Za przybytki własne [...] / w empirejskim*¹¹⁵ *niebie* (s. 447), ale także *po całej Polsce swój tron lokowała i w polskiej Ukrainie* (s. 142), *na trzech górach tron przy Lwowie wzmocniła* (s. 333), *nad brzegiem Niemna swój tron umieściła* (s. 179). W ujęciu kresowych pieśni sanktuarijnych tron Maryi w niebie, stojący tuż przy tronie Boga, który sam zbudował go matce swojego syna, jest z kryształu. Mebel trzymają na tle błękitnego, czystego nieba aniołowie, u podnóża tronu rozciągają się obłoki (s. 313), w Starym Testamencie symbol Boskiej władzy i metafizycznej tajemnicy. Na głowie Maryja ma koronę ze złota (s. 134, 447), gwiazd (s. 313, 361) lub klejnotów (s. 313), ubrana jest w złoty płaszcz (s. 251, 266), w ręku trzyma berło (s. 184, 202) lub *sceptrum*¹¹⁶ (s. 382, 421). Sama chciała być koronowana, więc *dała instynkta*¹¹⁷ papieżowi, żeby zezwolił

¹¹³ Nie ma w ikonografii przedstawienia Maryi jako starej kobiety, nawet na obrazach, rycinach czy płaskorzeźbach przedstawiających jej śmierć lub wniebowzięcie nie dostrzegamy na jej ciele oznak starości, w tych ujęciach najczęściej także wygląda ona jak młoda kobieta, np. rzeźba *Śmierć Matki Bożej* w kościele św. Leodegara w Lucernie (Szwajcaria) jest ukazana w typie Pięknej Madonny.

¹¹⁴ Hieronim Waław Sierakowski był ordynariuszem przemyskim w latach 1742–1760. Koronacja obrazu MB Leżajskiej odbyła się 7 IX 1752 r.

¹¹⁵ *Empirejski* – przymiotnik od rzeczownika *empireum* – ‘siedziba Boga’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/8833/29639;niebo,raj>, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/empireum/>.

¹¹⁶ *Sceptrum* – łac. ‘berło’.

¹¹⁷ *Dać instynkta* – w znaczeniu ‘podać komuś myśl o czymś’, ‘zachęcić do zrobienia czegoś’, łac. *instinctus* – ‘podnieta, popęd’.

na koronację, i ludziom, aby przygotowali uroczystość w Berdyczowie¹¹⁸ (s. 142). W każdym miejscu doświadcza pochwał i uwielbienia – w niebie od aniołów, na ziemi od ludzi.

Leksemy *nogi*¹¹⁹ i *twarz* dotyczą *Królowej*, której ludzie chcą się podporządkować, wykonując gest pokłonu, niekiedy bardzo głębokiego, posuniętego do ułożenia się u jej nóg. Ceremoniał dworski dawniej i dziś, a nawet nasz współczesny *savoir-vivre*, wiąże się z jakiegoś rodzaju ukłonem, ale ten wynikający z gestów opisanych w sanktuaryjnych pieśniach kresowych nawiązuje do bliskowschodnich ceremoniałów, w których przed władcą nie tylko padano na twarz, ale nie można było podnieść głowy i na niego patrzeć. Ślady takich zwyczajów odnajdujemy także w Starym Testamencie, gdzie nawet wybrani przez Boga, jak Mojżesz, nie mogli spojrzeć w Jego twarz, gdyż groziło to śmiercią¹²⁰. Takie zachowanie wierzących wobec Maryi przedstawiają w analizowanym materiale fragmenty, np. *do nóg Twych padamy* (s. 130), *przy Twoich nogach żyć chcemy jedynie* (s. 140), *Rzucajcie pod jej nogi szczere chęci* (s. 142), *każdy [...] się [...] do Twych stóp ściele* (s. 159), *upadam pod Twe święte nogi* (s. 168), *Ta nieprzyjaciół pod stopy swe ściele* (s. 207), *Niech na twarz padną* (s. 207), *wierni [...] czołem biją* (s. 209, 461), *korząc¹²¹ golenie¹²²* (s. 154), *tutaj korzcie wasze głowy* (s. 210), *dziatki czołem [...] biją i u nóg się [...] z uniżeniem ściele* (s. 211), *Niechaj świat cały upada przed tobą* (s. 207), *Narody świata padają na twarze* (s. 314), *przystęp dała / Do [...] nóg świętych* (s. 237), *Więc się do Twoich nóg garnę z ufnością* (s. 245), *Pod święte stopy mocy padają* (s. 264), *serceć rycerstwa laur pod nogi miota* (s. 397), *każdy w tem życiu do stóp Twoich pada* (s. 425), *bory schylają nieboszczytne skronie* (s. 314), *siebie pod nogi rzucamy* (s. 459), *Daj wolny przystęp do stóp słudze Twemu* (s. 484), *Twarz w piasku grzebie, czołga przed obrazem / [...] się krzyżem kładnie* (s. 508), *pozwól na twarz Twą spojrzeć* (s. 211), *Któż okiem niezmrudzonym, / Godzien patrzeć stworzonym / W twarz / Twego oblicza* (s. 498).

Królowa Maryja może usłyszeć ludzi, ale ze swojego tronu musiałaby popatrzeć na dół, schylić się ku ziemi, *nakłonić ucha* (s. 189, 203) lub *z góry przybyć* (s. 203),

¹¹⁸ Berdyczów – miasto w północnej części Ukrainy. Mowa o obrazie Matki Bożej Berdyczowskiej (także MB Szkaplerznej) z kościoła oo. Karmelitów Bosych w Berdyczowie. Zespół klasztorny karmelitów z 1630 r. nazywany był fortecą Najświętszej Maryi Panny.

¹¹⁹ Na wizerunkach maryjnych przeważnie nie widać nóg Matki Boskiej, na niektórych ma ona białe stopy, np. na obrazach przedstawiających motyw deptania przez Maryję głowy węża (aluzja do Rdz 3, 15) lub wniebowzięcie Matki Jezusa, np. na obrazie Jana Matejki *Wniebowzięcie Najświętszej Marii Panny* (1875) widać nawet wysoko odsłoniętą kostkę.

¹²⁰ To bardzo stary motyw antropologiczny, utożsamiający bóstwo, a potem władcę ze słońcem (patrzenie na słońce jest niebezpieczne, grozi poważnym uszkodzeniem siatkówki oka (retinopatia) lub bólem). Unikanie patrzenia na władcę to gest konotujący ‘strach’ (np. z powodu gniewu władcy), ‘szacunek’, ‘zależność od kogoś’.

¹²¹ *Korzyc się* – ‘okazywać pokorę, kłaniać się, oddawać cześć’, źródło: <https://spjps.ijp.pan.pl/haslo/index/4521>.

¹²² *Goleń* – ‘część dolnej kończyny człowieka [...] zawarta między kolanem a stopą’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/gole%C5%84.html>.

dlatego częściej to poddani muszą *podnieść głowy, oczy i ręce*, a nawet *podnieść myśli, serca czy dusze*. Czasami **Królowa** nie tylko patrzy na dół i słucha, ale schodzi z niebiańskiego tronu i idzie na ziemię, wtedy najczęściej ludzie się przy niej *gromadzą*, do niej *cisną*¹²³ lub *garną*¹²⁴. Leksemy te implikują bezpośredni, zmysłowy kontakt z osobą, nieodparte pragnienie fizycznej bliskości, dotyku, który zaspokaja jedną z najbardziej elementarnych potrzeb człowieka – potrzebę bezpieczeństwa. Ponadto, z korzyścią dla ludzi, Maryja *Władca niebem i anioły, / świata żywoły* (s. 153), ma władzę nad ogniem, wodą, powietrzem, ziemią (urodzajem) (s. 241), morską burzą (s. 173), *grzmiotem, piorunem ta Pani kieruje* (s. 388).

Bardzo licznie reprezentowanymi leksemami nazywającymi działania Maryi są: *strzec* i *bronić*¹²⁵. Implikują one wariantywną cechę **Królowej** jako **rycerza (żołnierza)**. Władca w tradycji europejskiej bywał wodzem wojsk, kierował działaniami wojennymi, niekiedy na polu walki, dodając odwagi żołnierzom, czasami nawet brał udział w bitwie. Maryja ukazana została jako kobieta *za wodza* [...] *konsekrowana* (s. 440), *w stalistej*¹²⁶ *zbroi* (s. 485), *z tarczą* (s. 293) lub *bulawą*¹²⁷ (s. 421), rozporządza tyłoma żołnierzami, ilu wymaga sytuacja, np. liczebność wojsk nieprzyjaciela (s. 134). Najczęściej bierze bezpośredni udział w walce, np. *W czas Turków gonitwy / staczająca bitwy* (s. 377), *dumnych Szwedów*¹²⁸ [...] *zgniotła* (s. 499), *Wiedeńskie*¹²⁹ *wojska Tyś uszykowała, / Tyś bisurmańskie szyki połamała* (s. 523), *stanęła w obronie, / [...] całej Koronie, / [...] bisurmańskie potęgi złamała* (s. 318), *pod Chocimem*¹³⁰ *tluszcz bisurmańską / Zbiła, zgniotła, rozprószyła / i wniwecz ich obróciła* (s. 192), *widomie chodziła / I bisurmańskie zgraje odpędziła* z pomocą wojska aniołów i św. Michała (s. 372), *Kozacką czerń rozniosła w pył* (s. 177), *nieprzyjaciół i pohańców gromisz, / Wszystkie najazdy i rosskoszy*¹³¹ *tlomisz, / Odpierasz [...] schizmatyków* (s. 424), *potlum niewiernych mocą Twej prawicy* (s. 221). Sama uwalnia z rąk Tatarów jeńców wojennych

¹²³ *Cisnąć się* – ‘pchać się (do kogoś)’, ‘robić tłok i wrzawę’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/1255/2605>.

¹²⁴ *Garnąć się* – ‘przytulić się’, źródło: [https://sjp.pwn.pl/szukaj/garnąć się.html](https://sjp.pwn.pl/szukaj/garnac%20sie.html).

¹²⁵ Należą one do terminologii militarnej, np. *zasadzka, walczyć, zwalczać, pokonać, atakować, zamach* itp. i wymagają osobnej analizy.

¹²⁶ *Stalisty* – daw. „stalowy”, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/stalisty/>.

¹²⁷ *Bulawa* – ‘krótka laska zakończona ozdobną gałką, będąca dawniej symbolem władzy hetmańskiej [...], też: urząd, godność, władza, których zewnętrzną oznaką jest taka laska’, ‘broń obuchowa składająca się z trzonu zakończonego ciężką gałką’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/bu%C5%82awa.html>.

¹²⁸ W czasie VI wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660.

¹²⁹ Chodzi o zakończoną zwycięstwem Polaków bitwę pod Wiedniem z 12 IX 1683 r. między wojskami polskimi pod dowództwem króla Jana III Sobieskiego a armią Imperium Osmańskiego wezira Kara Mustafy.

¹³⁰ Mowa o zwycięskiej dla Polaków bitwie pod Chocimem z 2 IX–9 X 1621 r. między armią Jana Karola Chodkiewicza a armią turecką pod dowództwem sułtana Osmana II.

¹³¹ *Roskosz* – archaiczna forma słowa *rokosz*, ‘w dawnej Polsce: zbrojne wystąpienie szlachty przeciw królowi pod hasłem obrony zagrożonych swobód’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/rokosz.html>.

(s. 373), a kiedy jeden z nieprzyjacielskich żołnierzy chciał ukraść z jej obrazu ozdobną sukienkę¹³², tak mocno uderza nim o mur kościoła, że bardzo poraniony mężczyzna (dosł. *na szmaty roztrącon*, s. 495) wkrótce umiera.

Deskrypcją z militarnego pola semantycznego związanego z *Królową – rycerzem (żołnierzem)* jest określenie Maryi jako ‘kogoś (czegoś), kto (co) ochrania człowieka przed czymś (kims)’. Nominacja ta pojawia się w postaci samodzielnego określenia *Obrona* (14), a także w wielowyrazowych formach nazw osobowych oraz nazw zabudowań obronnych i akcesoriów obronnych, np. *Obrona potężna*, *Obrona grzesznych*, *Ochrona*, *Ochronicielka*, *Strażniczka*, *Wybawicielka*, *Oswobodzicielka*, *Bohatyrka przemożna*, *Tryumfatorka* (2) / *Mocny Kasztel*¹³³, *Zamek*, *Forteca*, *strażnica*, *graniczna forteca*, *Obóz*, *Straż*, *Szyk*, *Lik*¹³⁴, *Broń nieboraków*, *Boża Zbroja*, *Tarcza* (5), *Tarcza i Obrona*, *Puklerz*¹³⁵ *świata*, *Zasłona* (2), *Mur obronny*, *Wieża*¹³⁶ (także: *wieże z których tarcz tysiące / wiszą i bronią*¹³⁷ *państwać hołdujące*, s. 381), *Wieża Dawida*¹³⁸ / *Sparta*¹³⁹ *nasza* (2). Ten typ maryjnego wizerunku nosi nazwę Nikopoia, z gr. ‘przynosząca zwycięstwo’, tzw. Maryja Zwycięska.

Wyjątkowość postaci Maryi w perspektywie teologicznej podkreśla także nominacja *Córka*¹⁴⁰, na którą składają się określenia: *Córa*, *kochana Córka*, *godna Córka*, *Córka Boga Przedwiecznego*, *Córka Boga Ojca*, *Boga Ojca ulubiona Córka*, *Córka przedwieczna Świętej Trójcy Boga*, *Córa niebios*, *Córka i Siostra*¹⁴¹, *którą sam Bóg na ręku piastuje* (s. 264).

¹³² *Sukienka / koszulka* – potoczne określenie metalowej, bogato dekorowanej okładziny obrazu religijnego.

¹³³ *Kasztel* – daw. ‘gród, zamek warowny lub nieduża twierdza’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kasztel.html>.

¹³⁴ *Lik* – daw. ‘stan liczbowy, liczba, ilość’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/lik.html>. Słowa: *Lik*, *Zamek*, *Forteca*, *Obóz*, *Straż*, *Szyk* występują w jednym utworze, intensyfikując obraz działań wojennych przypisywanych Maryi (zob. S. Wilk, *op. cit.*, s. 420).

¹³⁵ *Puklerz* – ‘okrągła, wypukła tarcza używana dawniej przez jazdę’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/puklerz.html>.

¹³⁶ W znaczeniu budowli dla obrony przed wojskami nieprzyjaciela.

¹³⁷ Prawdopodobnie chodzi o łuczników, którzy niekiedy stanowili główną siłę obronną twierdzy.

¹³⁸ *Wieża Dawida* – dziś Cytadela Dawida, dawna twierdza turecka w obrębie Starego Miasta Jerozolimy. Miejsce utożsamiane z królem Izraela z X w. p.n.e. – Dawidem, postacią ważną dla Żydów, uznawaną za autora kilkudziesięciu starotestamentowych biblijnych psalmów. Ta nominacja sytuuje się w polu znaczeniowym budowli obronnych (Maryja jako *Forteca* czy *Mur*), ale przypomina również o rodowodzie syna Maryi, potomka tzw. rodu Dawida.

¹³⁹ *Sparta* – miasto-państwo w starożytnej Grecji. Między VIII a IV w. p.n.e. znacząca potęga militarna. W świecie starożytnym także symbol wysokich standardów moralnych i patriotyzmu.

¹⁴⁰ O Maryi jako „córce Boga” mówią dopiero współczesne teksty Kościoła, m.in. dokumenty Soboru Watykańskiego, publikacje Josepha Ratzingera czy encyklika Jana Pawła II *Redemptoris Mater*. W pieśniach sanktuarijnych nominacja ta zapewne ma źródło w Starym Testamencie, szerzej na ten temat pisze A. Tronina, *Maryja „Córa Syjonu”*. *Perspektywa eklezjologiczna*, „Salvatoris Mater” 2002, t. 4, nr 2, s. 11–25.

¹⁴¹ Skoro Jezus jest synem Boga, Maryja – jako córka Boga – staje się w rozumieniu teologicznym siostrą Jezusa. Użyty tytuł wskazuje na zawiłości rozumienia relacji między tymi osobami boskimi.

Następne tytuły Maryi w kresowych pieśniach sanktuaryjnych dotyczą szeroko rozumianej opieki nad ludźmi w ich codziennym życiu. Matka Boska to np. ‘kobieta, która prosi Boga o coś dla ludzi’, ‘kobieta, która robi coś dobrego dla ludzi’, ‘kobieta, którą człowiek może o coś poprosić’.

Maryja jako ‘kobieta, która prosi Boga o coś dla ludzi’ to: *Orędowniczka, Orędowniczka nasza, Orędowniczka rodzaju ludzkiego, Orędowniczka Ojczyzny, Orędowniczka wolności (sarmackich narodów¹⁴²), Pośredniczka (2) / Pośredniczka (3), Pośredniczka nasza, Pośredniczka grzesznych / Pomyślenie¹⁴³ wdzięczne, Westchnienie¹⁴⁴ mile*. W przypadku określenia *Orędowniczka Różańca* pojawia się nieco inny element znaczeniowy: ‘kobieta, która prosi ludzi, aby odmawiali różaniec’. Jest to wizerunek Maryi określanej jako Orantka – modląca się¹⁴⁵, od łac. *orare* ‘modlić się’. W tym polu znaczeniowym można umieścić także określenia związane z ‘dawaniem ludziom czegoś (dobrego) od Boga’, np. *Szafarka zasług Syna¹⁴⁶, Skarbnica łask (2), Skarbnica cnót, Skarbnica Pana, Spiżarnia Twórcy świata, Podskarbina¹⁴⁷ (łask), Podskarbini Boskich darów, otwierasz łask swych skarbnice* (s. 443).

Maryja jako ‘kobieta, która robi coś dobrego dla ludzi’ określana jest przez nominacje: *Opieka¹⁴⁸, Opiekunka, Opiekunka sierot, Opiekunniczka, Ochłoda,*

¹⁴² Sarmackie narody to pojęcie bardzo ogólne (zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Sarmaci> [dostęp: 20.11.2023]), w tym kontekście chodzi zapewne o Polskę i Ruś (zob. wyżej, przyp. 44).

¹⁴³ *Pomyślenie* – ‘rozważenie jakiejś sprawy’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/11340>. W kontekście Maryi leksem ten nazywa ‘kobietę, która wie, czego człowiek potrzebuje’.

¹⁴⁴ Mamy tu odwołanie do mowy ciała, które w języku pieśni religijnych nabiera nowych znaczeń. *Westchnąć* – *wzdychać* znaczy: ‘głęboko i głośno odetchnąć, dając tym wyraz smutkowi, przygnębieniu lub uczuciu ulgi’, ‘powiedzieć coś z westchnieniem’ lub ‘tęsknić do kogoś lub pragnąć czegoś’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/westchn%C4%85%C4%87.html>. W kontekście religijnym *westchnąć* za kimś oznaczało ‘pomodlić się za kogoś, pamiętać o kimś w modlitwie’. *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* notuje także następujące znaczenie słowa *westchnąć*: ‘zwrócić się z prośbą, z gorącą modlitwą, [...] ku komuś’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/18745>, np. Jezus wzdycha w kierunku nieba, uzdrawiając głuchoniemego (por. Mk 7, 31–37). „Racz wysłuchać me westchnienie, Przenajświętszy Ojczy nasz!” czytamy w pieśni kościelnej *Boże Mocny*, por. J. Siedlecki, *op. cit.*, s. 329–330. W literaturze dawnej *westchnienie* było również nazwą gatunku literackiego w obrębie liryki religijnej, zob. M. Mieleśzko, *Nabożne westchnienia*, [w:] idem, *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedz, Warszawa 2010, s. 71–167. Nazwanie Maryi *Westchnieniem* odwołuje się do postrzegania jej jako ‘kobiety, która pamięta w modlitwie o tym, czego człowiek potrzebuje od Boga’.

¹⁴⁵ Matka Boska zachęcająca do odmawiania różańca to wizerunek z tzw. objawień prywatnych, źródło: <https://rozaniec.maryjni.pl> [dostęp: 20.11.2023].

¹⁴⁶ *Szafarka* – daw. ‘gospodyni folwarczna, kluczniczka’, o Matce Boskiej: ‘ta która coś rozdziela, rozdaje’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl>; *szafarz* – ‘w dawnej Polsce na dworze magnackim i folwarku szlacheckim: osoba nadzorująca gospodarstwo domowe i zarządzająca spiżarnią’, ‘w dawnej Polsce: urzędnik zajmujący się sprawami finansowymi państwa’, ‘w XVI–XVIII w.: urzędnik miejski zawiadujący skarbem miasta’, ‘osoba rozdająca jakieś dobra lub zawiadująca nimi’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szafarz.html>.

¹⁴⁷ *Podskarbi* – ‘w dawnej Polsce: wysoki urzędnik zarządzający skarbem’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/podskarbi.html>; *Podskarbina* jako słowo zawierające znaczeniowy element ‘władzy’ należy także do pola semantycznego związanego z *Królową*.

¹⁴⁸ W Ostrej Bramie w Wilnie od 1756 r. w drugim tygodniu listopada obchodzi się święto Opieki Matki Boskiej – ośmiodniowy odpust zwany opiekami; *Opieka* – nazwa osobowa, pot. ‘człowiek lub ludzie opiekujący się kimś’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/opieka.html>.

Dobrodzika grzesznych, Dobrodziejka, Łaskawa, Patronka (8), *Patrona*¹⁴⁹ (2), *Protektorka* (2), *Piastunka, Służebnica, Wspomożycielka wiernych, Droga błagających, Ląd tonących, Chód chromych, Wolność więźniów, Brama rajska, Brama szczęśliwości, Brama do wiecznej korony, Brama święta*¹⁵⁰, *pewna Droga do chwały Boga, wiernym droga, Pocięcha*¹⁵¹ (9), *Pocięcha jedyna, Pocięszycielka* (5), *Pocięcha kochana, Kochanie, osobliwe Kochanie i Ukontentowanie*¹⁵² *serca [ludzkiego], Folga szczególna*¹⁵³, *Lustra*¹⁵⁴ *Twojej opieki / Nad nami* (s. 514), *jej dobroć zachwyca* (s. 209), *dźwignie w chorobie* (s. 174), *Straż serca [ludzkiego], Twoja opieka pod skrzydła bierze* (s. 170), *I zła przygoda tego nie dogoni, / Kto się pod skrzydła Jej miłości schroni* (s. 203), *Miej nas [...] pod Twemi skrzydłami* (s. 462). Motywy *lustra* i *skrzydeł* mają charakter metaforyczny. Pierwszy ujmuje Maryję jako ‘osobę, która bardzo dobrze zna życie człowieka’, ‘wie, co człowiek myśli i czuje’, drugi wskazuje nadprzyrodzoną naturę kobiety¹⁵⁵ i przez to kojarzy się z ptakiem (samica ptaka) rozkładającym skrzydła nad gniazdem z piskletami¹⁵⁶.

W analizowanym materiale pojawia się również związany z opieką motyw *plaszcz*¹⁵⁷, którym można kogoś zasłonić czy pod którym można się schronić¹⁵⁸. Kilka

¹⁴⁹ *Patrona* – rzeczownik r.ż. od męskiej formy *patron* – ‘święty uznany za opiekuna’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/9896>.

¹⁵⁰ Nazwanie Maryi *bramą* ma związek ze świętowaniem soboty jako dnia maryjnego: „[...] sobota to *introitus ad dominicam diem*. Sobota to brama, przez którą wchodzi się do Królestwa niebieskiego, figurą zaś tego ostatniego jest niedziela. Wypada więc uczcić *bramę niebieską*, zanim odda się cześć niebiosom”, cyt. za: T. Sitkowski, *Dlaczego Kościół poświęcił Matce Boskiej dzień sobotni*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1948, t. 1, nr 5–6, s. 316.

¹⁵¹ *Pocięcha* – ‘usunięcie przygnębienia, smutku, przywrócenie radości’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/10555>.

¹⁵² *Ukontentowany* – daw. ‘zadowolony z czegoś, usatysfakcjonowany czymś’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/ukontentowany.html>.

¹⁵³ *Folga* – daw. ‘ulga, odpoczynek’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/folga.html>; *szczególny*: 1. ‘jeden, jeden jedyny, wyłącznie jeden’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/3659/14110>; daw. ‘jednostkowy, poszczególny’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/szczegolny;5503514.html>.

¹⁵⁴ W *Litanii loretańskiej* Maryja nazywana jest np. *Zwierciadłem sprawiedliwości*, por. J. Siedlecki, *op. cit.*, s. 111; określenie to przywodzi również na myśl frazeologizm *przejrzeć się w kimś / w czymś jak w lustrze* – w znaczeniu ‘poznać swoje cechy, uświadomić sobie swoje zachowanie, patrząc, jak zachowuje się inny człowiek’. W kontekście Maryi jako zwierciadła chodzi o to, jak wypada człowiek w zestawieniu z nią jako przykładem dobrego postępowania i dobrych cech charakteru.

¹⁵⁵ Skrzydła są bardzo nośnym semantycznie elementem ikonografii i literatury, pojawiają się w wyobrażeniach bóstw w różnych religiach, konotują różne znaczenia, m.in. ‘obronę, opiekę, miłość’, zob. *Słownik symboli. Symbole ze wszystkich lektur, przyjazne i przystępne omówienia punktowane na maturze*, oprac. A. Popławska, E. Białek, D. Lech, Kraków 2006, s. 265–267; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 216–217.

¹⁵⁶ Zob. wyżej, przyp. 75.

¹⁵⁷ Por. np. pieśń *Serdeczna Matko*: „Jak Cię cna Matko nie kochać serdecznie, / Gdy się skryć można pod Twój płaszcz bezpiecznie”, zob. J. Siedlecki, *op. cit.*, s. 372.

¹⁵⁸ „Genezy tego typu należy szukać w średniowiecznym prawie obyczajowym. Kobiety pełniące wysokie funkcje, zarówno w Kościele jak i w środowiskach dworskich, czy wśród innych notabli, otrzymywały przywilej nadawania tzw. płaszczu ochronnego osobom ściganym lub prześladowanym, czy potrzebującym pomocy”, cyt. za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Madonna_z_Ravensburga [dostęp: 20.11.2023].

przykładów z pieśni sanktuaryjnych to: *Otul nas [...] / płaszczem swej opieki* (s. 251), *Okryj nas płaszczem litości* (s. 369, 386), *Tyś [...], gdy zbaraska¹⁵⁹ trwała / Wojna, swym płaszczem klasztor okrywała* (s. 373), *Podgarnij macierzyńskiej pod płaszcz twej miłości* (s. 477), *szerokiem / Okrywa, broni / Płaszczem w złej toni* (s. 481), *Orzeł nasz polski [...] / podskubany¹⁶⁰ / Schroń go, Maryjo* (s. 286), *Polska zraniona, / niech twa opona¹⁶¹ / Jej rany pokrywa* (s. 355). Jest to, mający swoje źródło w malarstwie gotyckim od XIII w., wizerunek Mater Misericordiae (Matki Bożej Miłosierdzia). Matka Boska stoi z rozwartymi ramionami, rozchylając szeroko poły długiego płaszcza, pod którym chronią się ludzie. W Kościołach prawosławnych i katolickich Kościołach wschodnich tradycji bizantyjskiej popularnym październikowym (obchodzonym 1 lub 14 dnia miesiąca) świętem maryjnym jest uroczystość Opieki Najświętszej Bogurodzicy lub Wstawiennictwa Bogurodzicy nazywane Pokrową¹⁶² lub Opieką.

W wizerunku Maryi jako ‘kobiety, która robi coś dobrego dla ludzi’ ważną rolę odgrywają bogate semantycznie leksemy *ręka* i *oko*, w analizowanym materiale związane z szeroko rozumianym udzielaniem pomocy i implikujące znaczenia ukrytych w nominacjach maryjnych związków frazeologicznych oraz przypisane *ręce* i *oko* konotacje kulturowe.

W związku z leksemem *ręka* pojawiają się frazeologizmy, np. *trzymać kogoś za rękę* (np. s. 465), *podać / podawać (komuś) (pomocną) rękę (dłoń)* (np. s. 138, 144), *prowadzić (kogoś) za rękę* (np. s. 224, 278), *przyjmować (coś) z czyjejś ręki* (np. s. 139), *trzymać (coś) w ręku* (np. s. 213), *mieć (kogoś) w ręku, nie wypuszczać (kogoś / czegoś) z rąk* (np. s. 146), *dawać (rozdawać) coś hojną ręką* (np. s. 153, 450), *służyć (komuś) ramieniem* (np. s. 224). *Ręka* to najstarszy symbol religijny związany z Bogiem, *manus Dei* (łac. ‘ręka Boga’), oznaczający ‘zaangażowanie bóstwa w sprawę ludzkie’¹⁶³.

Związki frazeologiczne w polu leksykalnym *oka* to np. *rzucić okiem (na coś, na kogoś)* (np. s. 364), *mieć na kogoś (na coś) oko* (np. s. 237), *obrócić na kogoś oczy* (np. s. 208), *skłonić oczu ku ziemi* (s. 237), *zwrócić na kogoś wzrok* (s. 410), *jasnym patrzeć okiem¹⁶⁴* (s. 241), *wejrzeć okiem łaskawości* (s. 442), *otwierać powieki dla opieki* (s. 350), *oko godzi na kogoś¹⁶⁵* (s. 425). Czasem jej oczy są łzami zalane

¹⁵⁹ Zbaraż – miasto na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim.

¹⁶⁰ Negatywna ocena stanu państwa polskiego w XVIII w., zob. wyżej, przyp. 93.

¹⁶¹ *Opona* – daw. ‘zasłona, pokrowiec, namiot, dywan, kilim’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/opona;5756281.html>.

¹⁶² *Pokrow* to starocerkiewnosłowiańskie słowo oznaczające ‘przykrycie’, ale także ‘płaszcz’, ‘całun’, ‘ochronę’ lub ‘wstawiennictwo’, zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Pokrowa> [dostęp: 3.08.2023].

¹⁶³ Motyw ten analizuje J. Sprutta w artykule *Symbolika dłoni w ikonie. Studium teologiczno-ikonograficzne*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2004, t. 17, s. 181–208; zob. także M. Lurker, *op. cit.*, s. 197–198.

¹⁶⁴ *Jasny* – ‘piękny’, ‘pogodny, niezachmurzony gniewem, niechęcią, łagodny, łaskawy’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/3569>.

¹⁶⁵ *Godzić* – ‘łączyć coś z czymś’, ‘celować’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/godzi-%C4%87/>; w analizowanym kontekście oznacza to, że Maryja ‘zwraca uwagę na kogoś’.

(s. 458, także *krwawymi*, s. 456), kiedy jako *Mater Dolorosa* rozpacza nad złem czynionym przez ludzi sobie nawzajem. Jeśli *odwróci lica* (s. 277), człowiek poczuje się samotny i niepewny. Kontakt wzrokowy z nią daje spokój, pewność, nadzieję, wiarę, że będzie się dobrze postępować w życiu (oczy Maryi to *pewne gościńce, mety*¹⁶⁶ *zbawienia*, żywe zwierciadła sprawiedliwości, s. 458–459). Motyw *oka (oczu, spojrzienia)*, oprócz tego, że jest naturalnym i ważnym elementem kulturowej mowy ciała i relacji międzyludzkich, pojawia się także w ikonografii religijnej¹⁶⁷, np. jako oko opatrności. Oko w trójkącie, dokoła którego znajdują się promienie światła, stało się w kulturze chrześcijańskiej symbolem Boga troszczącego się o ludzi. Maryja nazwana jest *Jasną Żrzenicą Boskiej Opatrzności*. Leksem *źrzenica* (dziś: *źrenica*), który nazywa ważną część oka regulującą dopływ światła do siatkówki, implikuje po raz kolejny uważność i pośrednictwo jako elementy maryjnego wizerunku.

‘Kobieta, którą człowiek może o coś poprosić’, to: *Ucieczka*¹⁶⁸, *Ucieczka nasza* (4), *Ucieczka nasza jedyna*, *Ucieczka droga*, *Ucieczka grzesznych*, *Ucieczka matek*, *Ucieczka winnych*, *Ucieczka mieszkańców płacznego padolu*, *miasto ucieczki, sprzyja uchem* (s. 484) / *Pomoc jedyna* (2), *Pomoc, Pomoc strapionych*, *Pomoc w pracach* / *Rata*¹⁶⁹, *Ratunek* (2), *Port*, *Nadzieja* (2), *Nadzieja utrapionych*, *Nadzieja strapionych*, *Nadzieja zbawienia* (2), *Nadzieja nasza*, *Nadzieja nasza jedyna*, *Nadzieja zbawienia*, *Nadzieja ostatnia po Bogu*, *Otucha*¹⁷⁰ (2), *Otucha żeglujących*, *Lekarka*¹⁷¹ (3), *Lekarka w bólu*, *Boska Lekarka*, *Lekarka nędznych*, *utrapionych*, *srodze skaleczonych*, *Lekarka ciała*, *Lekarka osobliwa*, *Apteka rajskiej chwały*, oraz fragmenty: *od Ciebie leki*¹⁷² *mieli skuteczne [...] / W aptecznym sprzęcie* (s. 402), *schorzałych leki* (s. 413). Należy dodać, że Maryja leczy także

¹⁶⁶ *Meta* – przestarz. ‘miejsce, do którego ktoś albo coś zmierza; cel’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/meta/>.

¹⁶⁷ Zob. M. Lurker, *op. cit.*, s. 152–153.

¹⁶⁸ Od *uciec* – *uciekać* jako: ‘uwolnić się od kogoś lub wydostać się skądś’, ‘zająć się czymś intensywnie, aby zapomnieć o swoich problemach’, ‘postarać się nie mieć nic wspólnego z kimś, z czymś’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/uciec.html>, oraz *uciec się* – *uciekać się* jako: ‘posłużyć się czymś dla osiągnięcia celu’, ‘zwrócić się do kogoś w celu uzyskania pomocy, opieki’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/uciec%20si%C4%99.html>. Połączenie tych definicji w nominacji *Ucieczka* daje znaczenia: ‘ktoś, kto pomaga uwolnić się od czegoś’, ‘ktoś, dzięki komu można zapomnieć o swoich problemach’, ‘ktoś, dzięki komu można nie mieć nic wspólnego z czymś [w omawianym kontekście: ze złem]’, ‘ktoś, kto pomoże komuś osiągnąć jakiś cel [w domyśle: dobre postępowanie lub zbawienie/niebo]’.

¹⁶⁹ *Rata* – częściej w liczbie mnogiej: *raty*, daw. ‘okrzyk wzywający na pomoc, na ratunek; niekiedy także okrzyk wyrażający strach, rozpacz, radość, zdziwienie’; dziś: *ratować*, *ratunek*, dawniej *ratunk*, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/rata%20I/>.

¹⁷⁰ *Otucha* – ‘nadzieja wynikająca z wiary w to, że będzie lepiej, że coś się powiedzie’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/otucha.html>.

¹⁷¹ Matka Boska jako Lekarka Chorych czczona jest np. w Piekarach Śląskich. W okresie kształtowania się kultu Maryi przypisany został atrybut Jezusa jako lekarza, a następnie także jako aptekarza. Szerzej na ten temat pisze G.M. Baran w artykule *Chrystus lekarzem i lekarstwem z nieba w świetle homilii św. Augustyna do Ewangelii i Pierwszego Listu Jana Apostoła*, „Vox Patrum” 2010, t. 55, s. 43–62.

¹⁷² *Leki* – ‘środek leczniczy, lekarstwo’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/5132>.

zwierzęta domowe, *gdy im wzięta / Moc bywa przez zarazę* (s. 145). Matka Boska ofiarowuje zatem ludziom *remedium naturale* i *remedium coeleste*.

Wszystkie opisane wyżej nominacje opatrzone są w pieśniach kwantifikatorami generalizującymi, np. *zawsze, każdy, wszyscy* doświadczą opieki Maryi, *nigdy nikogo* nie zostawia samego, *codziennie, w dzień i w nocy, od razu, bez miary, w każdej porze, bez końca* dzieją się *niepoliczalne cuda, na pewno* nikt nie odejdzie bez pocieszenia, nikt nie utonie, nie zginie w pożarze, nie zostanie zabity na wojnie, włos mu z głowy nie spadnie – jeśli się odda w opiekę Maryi, wystarczy jedno pozdrowienie jej, wypowiedzenie jej imienia, nazwanie *Matką. Tysiączone liczyć przyjdzie morza piaski, / kto chce Maryi skomputować łaski* (s. 496). Często ją *wszyscy ludzie, świat cały, wszystkie narody, wszystkie świata strony, miliony języków*, w każdym dniu, wieku i w każdej godzinie (np. s. 206). *Pod każdą strzechą jest [jej] obraz święty* (s. 148), *jej łaska [...] na cały świat płynie* (s. 325). Kwantyfikatory wielkościowe, hiperbolizujące obraz świata i człowieka, jednocześnie go upraszczają. Ich użycie ma charakter magiczny, życzeniowy i emocjonalny, zależny od intencji nadawcy i potrzeb odbiorcy. Implikują wiarę w to, że ktoś potrafi nam pomóc, utrzymać w świecie porządek i nadać życiu sens.

Bogato reprezentowane jest związane z wizerunkiem Maryi pole semantyczne *wody*. Motywy akwaticzne skupiają się tu wokół różnych zakresów i treści konotowanych przez leksemy: *morze, źródło, zdroj, krynica, studnia, rzeka, strumień, potok, fontanna, rosa*¹⁷³.

Mamy zatem Maryję jako: *pełne łask Boskich nieprzebrane Morze, Morze litości, morze łask wszelkich, morze łaski, morze cudów, Źródło zdrowia światu*¹⁷⁴, *Źródło miłości (2), Źródło ochłody, Źródło zbawienia, Źródło wód żywiących, Źródło łask (2), Woda źródła niebieskiego, źródła niebieskiego Woda, Zdrój Łask, zdroje łask (3), zdroj ochłody zbawienia, łask Krynica, krynica łask, Studnia łask Boskich, nieprzebrany łask Strumień, potok łask, Fontanna łask Bożych płynących*. Maryja jest w tym ujęciu ‘wodą’, ‘miejscem, w którym jest woda’, ‘kobietą, która daje wodę’¹⁷⁵. Woda ukazana została w bardzo dynamicznym ruchu, np. *łaski płyną jak z morza wody* (s. 229), *z źródła Panny ten strumień wyniknął* (s. 244), *opieka / [...] płynie jako rzeka* (s. 284), *dobroć Twoja płynie* (s. 358), *Łaska z znacznymi dobrodziejstwami płynie* (s. 392), *płyną łask Twych rzeki* (s. 434), *Łask Twych zdroj płynie jako z źródła rzeki* (s. 450). Można tę *wodę* czerpać

¹⁷³ Zob. wyżej, przyp. 56.

¹⁷⁴ *Światu* – dawna forma celownika l.p., dziś – *świata, dla świata*.

¹⁷⁵ Motyw łaski/litości pojawia się także jako *plomień/promienie* (zob. np. S. Wilk, *op. cit.*, s. 175, 237, 474). *Światło* (o nim szerzej w dalszej części artykułu) w ikonografii religijnej jest symbolem bóstwa, świętości, doskonałości moralnej (np. aureola wokół głowy postaci) lub pomocy bóstwa dla człowieka (np. wizerunek Jezusa miłosiernego). W kontekście Maryi jest to nawiązanie do wizerunku Matki Boskiej, od której dłoni rozchodzą się ku dołowi promienie. Wizerunek ten rozpowszechnił się za sprawą objawień maryjnych z 1830 r. francuskiej szarytki, św. Katarzyny Labouré, i został utrwalony na tzw. Cudownym Medaliku nazywanym także Medalikiem Niepokalanego Poczęcia.

samemu, np. *Łask [...] zdroj płynie jako z źródła rzeki / Każdy czerpa (s. 450), Z Ciebie jak z morza łask ludzie czerpają (s. 247), jak z źródła łask [...] czerpają (s. 369), czerpać będziem dary mnogie (s. 152), łaski to źródła wód żywych, krynice (s. 443), lub Maryja wodę dysponuje sama: tysiące łask rozlała (s. 181), źródła łaski już się leją (s. 350), obfite dary zlewała (s. 197), wylewa łaski (s. 334), Z morza dobroci swej zlewasz bez miary (s. 272), Spłucze wszystkie kały z duszy, [...] / Aby tu serce obmyte [...] ochłudło (s. 237), dusza nasza [...] / We łzach Twych drogich do nieba popłynie (s. 431), W codziennych darach Ty płyniesz bez miary (s. 254), rosa łask Twoich niechaj na nas spłynie (s. 282), Niech na nas spływa Twoja opieka (s. 499), niebian drużyny [...] tu swe obmyły winy (s. 436), spław¹⁷⁶ pewny tu cudów otworzył się z nieba (s. 479). W jednym przykładzie występuje negatywna konotacja **wody** rozumianej jako ‘duża ilość grzechów’, wówczas Maryja jest grzechów tamą (s. 284).*

W sanktuaryjnej pieśni Kodnia¹⁷⁷ czytamy: *Niech w różowym świat blednieje pozorze, / W jeden już dołek nieść swe wody, morze: / Bo z źródła Panny ten strumień wyniknął, / Coć w brzegach trzyma i wszystko przeniknął [...] (s. 244). To aluzja do opowieści o śnie św. Augustyna, w którym zobaczył on chłopca próbującego przelać muszelką zawartość morza do dołka wykopanego w piasku. Na pełną zdziwienia reakcję Augustyna dziecko odpowiedziało, że prędzej ono przeleje morze do dołka, niż święty zrozumie tajemnicę Trójcy Świętej. Motyw akwatyyczny podkreśla tu dogmat o tajemnicy wcielenia i narodzenia Boga.*

Równie istotnym jak **woda** leksemem, którego konotacje uzupełniają maryjny wizerunek, jest **światło**. Niekiedy te dwa motywy są ze sobą ściśle związane, szczególnie w ujęciu Maryi jako Gwiazdy Morza, o czym w dalszej części wywodu. Do zbioru określeń związanych ze światłem należą np. *Lampa*¹⁷⁸ *bóstwa, serafickiego*¹⁷⁹ *pocztu Gwiazda nowa, Gwiazda śliczna i wspaniała, Jutrzenka, Jutrzenka rano powstająca, Jutrzenka wiekuista, Blask światłości, Panna jaśniejąca, Cudny Kometa*¹⁸⁰ *kraju podlaskiego, gwiazd wszystkich Ozdoba, Oświecenie ślepych*¹⁸¹, *pochodnia zmroku*.

¹⁷⁶ *Spław* – ‘przewiezienie, przetransportowanie czegoś z prądem wody’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/15667>; słowo to pojawia się w pieśni sanktuaryjnej z Uszacz na Białorusi, przepływająca przez miasteczko Uszacz to rzeka spławna do Dźwiny i dalej do Bałtyku.

¹⁷⁷ Wieś w Polsce, w województwie lubelskim.

¹⁷⁸ Wydaje się, że nominacja *Lampa* – podobnie jak *Lekarka* – w odniesieniu do Maryi ma związek z przeniesieniem na nią atrybutów przypisywanych Jezusowi i Janowi Chrzcicielowi przez św. Augustyna. Nazywa on Jezusa światłem, a Jana Chrzciciela – lampą Jezusa (zob. G.M. Baran, *op. cit.*, s. 47).

¹⁷⁹ *Seraficki* – ‘anielski’ od *serafin*: ‘w angelologii chrześcijańskiej: anioł z najwyższego hierarchicznie chóru anielskiego’, źródło: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/serafin.html>.

¹⁸⁰ Dawniej w języku polskim *kometa* był rzeczownikiem r.m., por. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Warszawa 1986, ks. VIII: „Był to kometa piérwszej wielkości i mocy, / Zjawił się na zachodzie, leciał ku północy” (s. 224, w. 109) i „[...] alic nad głowy suwał się kometa, / Drogą, jaką ciągnęły wojska Mahometa” (s. 226, w. 181).

¹⁸¹ O symbolice ślepoty zob. M. Lurker, *op. cit.*, s. 236–237.

Inne fragmenty tworzące pole znaczeniowe *światła* to np. *roztocz promienie Twej łaski nad nami* (s. 211), *rozsięwa łask zorze* (s. 198), *łask promień rozsięwa w potrzebie* (s. 496), *promienie niecisz / Opiek macierzyńskich* (s. 283), *promień ją [duszę] Twych łask wysuszy* (s. 237), *świeci / jaśniej laska Twoja* (s. 277, 315, 322), o Maryi: *cała w jasności* (s. 219), *jasność i światłość nieba całego* (s. 498), *niebieskim¹⁸² światłem przyodzianaś była* (s. 263), *słońcem odziana* (s. 150, 361), *słońceś jest* (s. 241), *jak słońce świeciła* (s. 271), *świecisz lustrem jasnym słońca* (s. 464), *jak w niebie słońce* (s. 496), *na wzór słońca świecisz nam bez końca* (s. 357), *na wzór słońca z obłoku* (s. 359), *nad słońce jaśniejsza* (s. 274), *nad gwiazdy ozdobniejsza* (s. 275), *jaśniejsza nad słońce i gwiazdy na niebie* (s. 148, 192), *słońce i księżyc gasną w swej jasności* (wobec postaci Maryi, s. 244), *pięknością swoją [...] anioły przewyższasz, miesiąc i gwiazdy z słońcem* (s. 329), *Twoje cuda blask świetniejszy mają* (s. 313), *świeci jaśniej od promiennej zorzy* (s. 179), *tęczowy blask skroń zdobi Twą* (s. 176), *skronie śliczniejsze jak zorza* (s. 272), *Jej oblicze tak promienne, / Jak na wiosnę światło dzienne* (s. 278), *Nad Twą koroną wieczne gwiazdy świecą* (s. 313), *twarz nad słońce jaśniejące* (s. 498), *z ocz Twych widomie jasność na tej ziemi / Błysła* (s. 410), *jasna cudami, jasnym świecisz okiem* (s. 284), *Oświeć moją duszę, oczy, / Niech ich światła blask nie mroczy* (s. 207), *oświeć nam oczy* (s. 353), *Wejrzysz [...] swym promieniem, / nie gardząc naszym ziemskim cieniem* (s. 474).

Motyw *światła* wiąże się w kulturze z bóstwami władającymi niebem, tak zwanymi bóstwami uranicznymi (od imienia greckiego boga nieba – Uranosa). W wizerunku maryjnym dominują deskrypcje będące wariantem kultów uranicznych, tzn. solarne, nawiązujące do słońca, astralne – inspirowane gwiazdami, oraz lunarne – z motywem księżyca. Kult bóstw nieba jest jednym z najstarszych w historii religii. W III w. n.e. rzymski cesarz Aurelian wprowadził kult Słońca Niezwyciężonego (łac. *Sol invictus*). W religii chrześcijańskiej w XVII w. pojawia się motyw wspomnianego wcześniej oka opatrności – trójkąta otoczonego przez promienie światła, symbolu Boga opiekującego się ludźmi. Słońce i księżyc utożsamiano na ogół z pierwiastkiem męskim, a kult tego pierwszego, czyli heliolatria, wiązał się z podstawowymi potrzebami ludzkiego organizmu: światłem i ciepłem. Sanktuaryjne pieśni kresowe przedstawiają wizerunek Matki Boskiej z dominacją zjawisk solarnych i astralnych, księżyc pojawia się w nich epizodycznie, jako aluzja do fragmentu Apokalipsy św. Jana¹⁸³ oraz w nawiązaniu do postaci Diany – rzymskiej bogini księżyca. Jednym z bóstw solarnych była również, występująca jako nominacja maryjna, *Jutrzenka / zorza* – Eos, w mitologii greckiej bogini uosabiająca światło poprzedzające wschód słońca.

¹⁸² Zob. przyp. 70.

¹⁸³ Por. Ap 12, 1: „Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie wieńiec z gwiazd dwunastu”.

Nominacją maryjną łączącą motywy akwaticzne z motywem astralnym jest *Gwiazda Morza*¹⁸⁴ implikowana przez określenia: *Cynozura*¹⁸⁵, *prześwietna*¹⁸⁶ *Gwiazda*, *Faros*¹⁸⁷ *morza burzliwego*. Jedną z najbardziej znanych w kulturze religijnej deskrypcji maryjnych, pochodzących z wczesnośredniowiecznej łacińskiej antyfony *Ave Maris Stella*, implikuje obraz ludzkiego życia jako żeglowania po najczęściej wzburzonym *morzu świata* (np. s. 147, 368, 384, 392, 472, 481, 522). Maryja jest w tym ujęciu ‘kobietą, która pokazuje ludziom, jak mają się zachować’, mimo że *swe wały ocean szeroki / burzliwie rzuca* (s. 173). Jej oczy to *gwiazdy, które z światowej / Ludzi tonących żegluga / Prowadzą na brzeg, gdy w morzu grzechów / Topi ich fala [...]* (s. 458), dlatego *Gdzie jest nawalność [...]* *ten nie zginie, / Morze bez wiosła do brzegu przepłynie* (s. 425, por. także s. 249, 440), *Śmiertelne nic nam nie zaszkodzi fale* (s. 248). Maryja ukazana jest w tym kontekście również jako *Arka* (3), *Mistyczna Arka, port* (z epitetami: *szczęśliwy, poufaly*¹⁸⁸, *zbawienia*) i jako *Ostoja*¹⁸⁹ – ‘ten, kto nie zawiedzie, na kim można się oprzeć; oparcie, podpora, fundament’¹⁹⁰. Matka Boska ratuje okręty w znaczeniu dosłownym (np. s. 213) i ratuje ludzi w sensie duchowym, *przez ciężkie*¹⁹¹ *fale wiedzie nogą suchą*¹⁹² (s. 247), wówczas *portem* staje się *niebo* (s. 246). Maryja porównana została również do arki Noego (dosł. *jak korab Noego*, s. 380, 529), przyniosła ludziom Jezusa – Zbawiciela, ocaliła im życie w sensie teologicznym.

Ważnym elementem kobiecego wizerunku w kresowych pieśniach sanktuarijnych jest wygląd Maryi. W kanonicznym przekazie biblijnym nie mamy żadnych informacji na ten temat. Wyobrażenia dotyczące wyglądu matki Jezusa odnajdujemy w apokryfach, w objawieniach prywatnych i w sztuce (w tekstach

¹⁸⁴ Źródła powstania tej nominacji analizuje M.M. Józwiak, *op. cit.*, s. 170.

¹⁸⁵ *Gwiazda Polarna*. *Kynosura*, *Cynozura* – w mitologii greckiej nimfa, wychowawczyni małego Zeusa, po śmierci przeniesiona między gwiazdy jako gwiazdozbiory Wielkiej Niedźwiedzicy i Małej Niedźwiedzicy; por. obecną nazwę Gwiazdy Polarnej, źródło: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kynosura;3929767.html>. Łacińska nazwa tego ciała niebieskiego to *Stella Maris*.

¹⁸⁶ Kolejne odniesienie do Gwiazdy Polarnej. Świetny, czyli ‘błyszczący, jaśniejący’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/17015>. Gwiazda Polarna ze względu na niemal stałe położenie na nieboskłonnie w ciągu nocy wyznacza północ, a w związku z tym także pozostałe kierunki świata.

¹⁸⁷ Latarnia morska na Faros, wysepce Morza Śródziemnego, przy wejściu do portu w Aleksandrii w Egipcie, jeden z siedmiu cudów świata starożytnego. Zbudowana w III w. p.n.e., zniszczona w XIV w. n.e. Według legendy to w niej 72 tłumaczy dokonało przekładu Starego Testamentu na język grecki (tzw. Septuaginta). Symbolikę latarni omawia P. Kochanek w artykule „*Pharus*” – *symbol nadziei w duchowości wczesnochrześcijańskiej*. *Latarnia morska w wybranych pismach późno-antycznych i średniowiecznych autorów łacińskich*, [w:] *Małe miasta. Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok – Futoma – Supraśl 2020, s. 17–55.

¹⁸⁸ *Poufaly* – daw. ‘zaufany, wierny’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/poufaly-%C5%82y/>, w analizowanym kontekście także w znaczeniu ‘taki, który gwarantuje bezpieczeństwo’.

¹⁸⁹ *Słownik staropolski* M. Arcta jako pierwsze znaczenie słowa *ostoja* podaje: ‘przystań’, źródło: https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_Staropolski/Ostoja.

¹⁹⁰ Źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/ostoja/>.

¹⁹¹ *Ciężki* – daw. ‘wielki a przykry’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/1235>; daw. fraz. ‘duży’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/ci%C4%99%C5%BCki/>.

¹⁹² Aluzja biblijna do przejścia Izraelitów przez Morze Czerwone (por. Wj 14, 26–30).

ikonicznych, obrazach, rzeźbach). Wszystkie one są w jakiś sposób uwarunkowane kulturowo i historycznie, nie stanowią depozytu wiary, a jednak świadczą o ogromnej potrzebie wizualizacji postaci bóstwa. Jednym z najstarszych apokryfów opisujących wygląd Matki Boskiej jest *Rozmyślanie przemyskie* datowane na połowę XV w. Czytamy w nim, że

była ciała nadobnego i lubieżnego¹⁹³ a dziwno krasnego oblicza. Też była ani barzo wysoka ani barzo niska, ale z swego urodzenia wszytka była ucieszna¹⁹⁴. Pleć jej ciała świętego była z rumianości biała a wielmi nadobna. Oczy jej święte by[a]le naślicznie podobne, barzo krasne, światłe i dziwno nadobne; weźrzenia lubieżnego, słodkiego a wielmi wesołego. Jej weźrzenie było barzo ciche, dobrotliwe, śmierne, a barzo poczesne. [...] Okrąg jej oczu około źrzenice jakoby drogiego jacyńka, takiego kamienia barwa albo zafirowa. Źrenicę miała czarną, ale przeświatłą, bo nijednego zakału w jej źrzenicy nie było. Białość w oczu była jako mleko białe. Powieki miała zdrowe przeze wszęej zawady. Włosy na powiekach były malutko wstoczony, ani rzadkie ani gęste, a teże długie ani mało wzniesione. Brwi jej były dobrze podniesiony, nad oczyma wielmi cudnie, czarne, nie barzo kosmate, ani długie ani gęste, a też ku sobie nad nos nie barzo zeszę, ale sie były ścisły jeden włos na drugi, jakoby nadobnego obraza malowanego. Usta jej rozkoszna była a barzo ucieszna a wsze słodkości i wsze chętności pełna. Wargi były runione, nie mięsiste, ale malutko odstawione. Zęby miała światłe, proste a wielmi czyste zawždy, rowne, gładkie, białe jako mleko. Podbrodek jej nadobny był nie barzo okrągły i malutko pośrod rozdzielon. Nos miała prosty, mało pochylony, ani długi ani barzo krotki. Nozdrze zawždy czyste miała, nie szyroke ani teże ciasne. [...] Lice je świciło i było rumione jako roża z liliją. Czoło jej było wysokie a nie szyroke, smarsku nijednego nie było na nim. Włosy jej święte były ruse¹⁹⁵ albo żolte a zuściły się jako barwa tego kamienia topazyjon. Warkocz jej święty głowy wisiał aże na pas, zawždy dobrze spleciony, uprawiony i szosany. [...] Szyja była światła, nie tłusta a też nie chuda ani krzywa, ale okrągła, nadobna a podniesiona, a też nie było widzieć żył na jej świętej szyi. Ręce jej nadobne zawždy czyste były. Palce miała okrągłe a proste, dosyć długie, cienkie a nijedną krostką nie poruszony. Paznokcie nigdy którą nieczystotą były pokalany a rumione jako roża. [...] Jej głos był znamienity, słodki, słuszny, rozkoszny a barzo ucieszny¹⁹⁶.

Wiele z powyższych elementów opisu wymaga szczegółowego komentarza, a sam apokryf nie doczekał się jeszcze gruntownych badań¹⁹⁷, na potrzeby swojej analizy zwrócę uwagę jedynie na odbiegający od żydowskich zwyczajów sposób uczesania kobiety. W kulturze Bliskiego Wschodu włosy, jeden z najbardziej

¹⁹³ *Lubieżny*, dziś: *lubieżny*, daw. ‘miły, przyjemny, rozkoszny’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/5348>.

¹⁹⁴ *Ucieszny* – daw. ‘sprawiający radość, przyjemność, przyjemny, miły’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/17706>.

¹⁹⁵ *Rusy* – ‘rudawożółty’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/14538>.

¹⁹⁶ *Rozmyślanie przemyskie*, oprac. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, http://staropolska.pl/sredniowiecze/biblia_i_apokryfy/rozmyslanie_06.html [dostęp: 28.07.2023].

¹⁹⁷ Pisze o tym znany badacz apokryfów biblijnych, ks. Marek Starowieyski, w artykule *Rozmyślanie przemyskie na tle apokryfów Nowego Testamentu*, <https://blog.polona.pl/2020/03/rozmyslanie-przemyskie-na-tle-apokryfow-nowego-testamentu> [dostęp: 3.08.2023].

charakterystycznych i zwracających uwagę elementów kobiecej urody, był w pewnym sensie częścią nagości, dlatego mężatki zakrywały włosy chustą, aby mógł je oglądać tylko mąż. Tekst apokryfu jest dowodem inkulturacji Maryi w tym przypadku do kultury słowiańskiej (blond włosy), czego ślady odnajdujemy także w ikonografii chrześcijańskiej¹⁹⁸.

Z sanktuarijnych pieśni kresowych również wyłania się obraz niezwykle pięknej, wyjątkowej, wartościowej kobiety, opisanej niekiedy prostym, ale częściej wyrafinowanym, artystycznym językiem, pełnym aluzji literackich i konotacji kulturowych. Deskrypcje Maryi jako ‘pięknej kobiety’ to: *Piękniejsza i zacniejsza nad wszystkie damy, śliczna Pani, niewyrównana pięknnością w urodzie, piękniejsza nad wszystkie splendory, twarz nadobna, piękna, ozdoba*¹⁹⁹, *Piękność Ducha Świętego, Ozdoba Karmelu*²⁰⁰, *Ozdoba nieba (2), Ozdoba wszystkich gwiazd, najwyższa niebieska i ziemską Ozdoba, Portret najśliczniejszej Panny, Śliczna gwiazda, Anielska Sztuka, ślicznością przewyższa anioły, Cud nieustanny, Cudowna (2), cudów woniami tchniesz, Piękność rajska, Raj niebiański, Raj, Raj serc, Kwiat pełen raj, piękna jak kwiatek, wieczno – woniejący kwiat, Lilija, Lilija Niepokalana, anielska, Lilija, Lilija bez zmy, Lilia bez ciernia Adama, Lilija czysta, Róża rajska, Róża Jerychońska²⁰¹ i Syjońska²⁰², niby w Jerychu Róża przy potoku, ustrojona różami, śliczniejsza nad kwiat róży, Równianka²⁰³ kwiatów, oliwna Różdzka dziwna²⁰⁴ gołębiczy Noego, Drzewo Życia, w którego cieniu cały świat, Palma tryumfalna, Cedr wspaniały, Ogród zawarty, Wirydarz²⁰⁵ Korony Polskiej, Boska*

¹⁹⁸ Maryja ma długie, rudawe włosy m.in. na obrazie Matki Bożej z różą w dłoni z sanktuarium bydgoskiej fary, uważanym za najpiękniejszy polski wizerunek maryjny, także na obrazie Matki Bożej Słuchającej w sanktuarium w Kalwarii Pałacowskiej, a blond włosy uczesane w warkocz (symbol dziewictwa) np. na obrazach Zofii Stryjeńskiej.

¹⁹⁹ *Ozdobny* – ‘wdzięczny, miły’, źródło: https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_Staropolski/Ozdobny.

²⁰⁰ Wzgórza Karmelu – pasmo górskie w Izraelu o symbolice religijnej. Po poświęconym Maryi soborze efeskim (431 r. n.e.) na Karmelu osiedlili się pustelnicy bizantyjscy, a w XII i XIII w. eremici łacińscy, którzy utworzyli Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel. Karmelici rozpropagowali zwyczaj noszenia szkaplerza oraz świętowania soboty jako dnia poświęconego Matce Boskiej. Zob. przyp. 150.

²⁰¹ *Róża jerychońska* – niewielka pustynna roślina, żyjąca m.in. w Ziemi Świętej, która w stanie zaszuszonej potrafi przetrwać wiele miesięcy i bardzo szybko (do ok. 2 godzin) odrodzić się po umieszczeniu jej korzeni w wodzie, jej potoczna nazwa to ‘zmarłychwstanka’. Legenda głosi, że kiedy Maryja uciekała do Egiptu przez Pustynię Judzką, róża jerychońska zazieleniła się, mimo że nie była to pora deszczowa. W analizowanym kontekście nominacja ta dotyczy nie tylko ‘piękności’ Matki Boskiej, ale także jej ‘nieśmiertelności’.

²⁰² *Syjon* – wzgórze w Jerozolimie, w tradycji żydowskiej symbol ziemi obiecanej. Leksemy *Syjon* i *Córka* / *Córa Syjonu* określają Izraelitów jako naród wybrany przez Boga, będący pod Jego szczególną opieką.

²⁰³ *Równianka* – przestarz. ‘bukiet, wiązka kwiatów, ziela, girlanda z kwiecica’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/r%C3%B3wnianka/>.

²⁰⁴ Zob. wyżej, przyp. 73.

²⁰⁵ *Wirydarz* – daw. ‘ogród kwiatowy’, dziś także ‘ogród wewnątrz kruzganków klasztornych’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/19129>.

*Winnica, gruszka*²⁰⁶, *Ziemia święta, żywe Niebo w Boskim Oceanie, Cudna Bogini, Diana niebieska*²⁰⁷, *Skarb, Skarb drogi, Skarb najdroższy (2), Skarb hojny, Skarb nieprzebrany (2), Perła droga, góry Karmelu Perła*²⁰⁸, *Perła niebieska, Klejnot, cny Klejnot, jak klejnot drogi* (obraz Maryi, s. 215), *słoniowa wieża*²⁰⁹, *Stolica Mądrości, złocisty Dom*²¹⁰. Oczy Matki Boskiej to *dwie strefy niebios, dwa wielkie światła, od wieków czyste*²¹¹, o jasności przewyższającej połączony blask słońca i księżyca²¹². Tak piękna matka ma również *Dzieciątka prześliczne* (s. 148).

Wyjątkowość Maryi podkreślają także nominacje odwołujące się do smaku, najczęściej *słodyczy*, w jednym przypadku jest to smak wina, np. *Słodkość wielka, Słodkość miodopłynna, Pamiątka pełna słodkości, jedyna nasza Słodkości, Kanar*²¹³, *swoją dobrocią przykrości nam słodysz* (s. 215), *słodkie posilenie, słodki posiłek, Posiłek Samsonowej*²¹⁴ *słodyczy, słodkie wesele, słodkie jest jarzmo Twoje* (s. 397), *cukrująca wody, wśród niedoli nawet słodysz* (s. 278), *dobrodziejstw nektary [...] każdy bierze* (s. 450), *Twarzą nam Twoją słodysz przykre lata* (s. 453), *Ku Twej przesłodkiej pamięci* (s. 502), *Winny Napój*²¹⁵.

Słodki to jedna z podstawowych nazw określających smak w języku polskim, o silnej waloryzacji pozytywnej. Konotacje słodkiego smaku dotyczą związanej z nim przyjemności, łagodności doznania zmysłowego. Wizerunek Maryi jako różnie rozumianej *słodyczy* – *miodu, cukru, nektaru* – poszerza się o cechy ‘dobra, łagodna, czuła i delikatna’²¹⁶.

²⁰⁶ Nominacja ta pojawia się w sanktuaryjnej pieśni z Leśnej Podlaskiej: „W zimie, na wiosną, w lecie i jesieni / Rodzi ta gruszka, ani się nie mieni; / frukta obfite, skąd ludzie syte / spieszą do domu” (zob. S. Wilk, *op. cit.*, s. 284). Obraz Matki Boskiej znalazła na drzewie gruszy dwójka pasterzy.

²⁰⁷ *Diana*, zob. wyżej, przyp. 64.

²⁰⁸ Zob. wyżej, przyp. 200.

²⁰⁹ Aluzja biblijna do Pnp 7, 5. Oblubieniec zachwycą się szyją Oblubienicy w słowach: „Szyja twa jak wieża ze słoniowej kości”, co podkreśla jasność cery i smukłość tej części ciała. *Kość słoniowa* konotuje także ogólnie ‘piękno’, ponieważ jest rzadkim i cennym materiałem ozdobnym, z którego tron miał król Salomon (1 Krl 10, 18).

²¹⁰ Za jedno z podstawowych źródeł tej nominacji uznaje się opisaną w ST świątynię Salomona, tzw. Pierwszą Świątynię: „Wnętrze świątyni Salomon wyłożył również szczerym złotem i założył złote łańcuchy przed sanktuarium, które wyłożył złotem. Tak więc wyłożył złotem zupełnie całą świątynię i również pokrył złotem cały ołtarz, który był przed sanktuarium” (1 Krl 6, 21–22). *Domus Aurea* to także nazwa domu rzymskiego cesarza Nerona (ukończony w 68 r. n.e.). Więcej na ten temat zob. M. Żelechowski, *Tytuły maryjne w Litanii loretańskiej. Domie złoty*, „Pod płaszczem Maryi” 2019, nr 1 (77), s. 3–7.

²¹¹ *Czysty* – w użytym kontekście: ‘święty’, ‘bezgrzeszny’, ‘doskonały’, ‘jasny’, źródło: <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/1575>.

²¹² Nominacja ta świadczy o niedostatecznej wiedzy autora na temat zjawisk astronomicznych, księżyc nie świeci własnym światłem, ale odbija światło słoneczne, choć blask, który odbija, wpływa znacząco na wiele zjawisk ziemskich.

²¹³ *Kanar* – daw. ‘cukier trzcinowy wysokiego gatunku’, źródło: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/kanar/>.

²¹⁴ Aluzja biblijna do opowieści o Samsonie (por. Sdz 14, 1–10), gdzie plaster miodu wiąże się z takimi znaczeniami jak np. ‘źródło siły’, ‘pocieszenie w cierpieniu’.

²¹⁵ Tzn. wino; peryfraza ta nawiązuje do *Pieśni nad pieśniami*, w której smak wina służy przedstawieniu cech miłości, np. „miłość [...] przedniejsza od wina” (Pnp 1, 2).

²¹⁶ Por. znaczenia leksemu *słodycz*: <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/s%C5%82odycz/>.

W szeroko rozumianym polu pojęciowym maryjnej teologii i dogmatyki funkcjonują deskrypcje: *Mieszkanie Boga, Oblubienica, Oblubienica Najświętszego Ducha, Oblubienica Ducha Świętego, Ulubiona Ducha Świętego, Trójcy najświętszej szlachetna Świątnica, Przybytek Ducha Najświętszego, Kościół całej Trójcy Przenajświętszej, Kościół Trójcy Najświętszej, Godna Świątnica Trójcy, Trójcy Świętej Miłośnica*. Nominacje te nawiązują do sposobu poczęcia Jezusa opisanego w scenie zwiastowania: „Duch Święty zstąpi na Ciebie i moc Najwyższego osłoni Cię. Dlatego też Święte, które się narodzi, będzie nazwane Synem Bożym” (Łk 1, 35)²¹⁷ oraz do ciąży, kiedy dziecko znajduje się wewnątrz ciała matki, tu określanego jako: *mieszkanie, kościół, świątnica* (dziś: *świętynia*).

Bogata znaczeniowo jest nominacja *Jedyna* (s. 459) w postaci nazwy własnej, ale wielokrotnie pojawiająca się jako epitet, np. *jedyna – Matka, Pocięcha, Pomoc, Nadzieja*. Niekiedy występuje z zaimkiem *nasza*, np. *Nadzieja nasza jedyna*. W *Słowniku języka polskiego PWN jedyny* definiowany jest jako: 1. ‘tylko jeden’, 2. ‘niemający sobie równego’ 3. ‘najmilszy ze wszystkich’²¹⁸, *nasz* jako m.in. ‘zaimek oznaczający, że to, co wyraża rzeczownik, któremu towarzyszy, stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania osób mówiących’²¹⁹, a *nasze* są ‘przedmioty stanowiące własność grupy osób, do której należy mówiący’²²⁰. Oba słowa nabierają w analizowanym kontekście charakteru wartościującego pozytywnie, stają się ekspresywizmami, po raz kolejny potwierdzają cechy wizerunku Maryi jako kobiety ‘wyjątkowej’, ‘niepowtarzalnej’ oraz nadawcy jako osoby znajdującej się w trudnej sytuacji. W słowie *jedyna / nasza jedyna* wybrzmiewa bowiem poczucie ogromnej samotności człowieka, który nie może liczyć na nikogo oprócz Matki Boskiej. Zwrot adresatywny ze słowem *jedyna* to także rodzaj komplementu w funkcji perswazyjnej, podobnie jak użycie wielkiej litery w rzeczownikach pospolitych przy nominacjach maryjnych (np. *Mocny Kasztel, Zdrój Łask*).

Podsumowanie

W sanktuaryjnych pieśniach kresowych dostrzec można wpływ najbardziej popularnych modlitw do Matki Boskiej: antyfony *Pod Twoją obronę* z III w. n.e., *Godzinek o niepokalanym poczęciu NMP* z przełomu XIV i XV stulecia oraz wiek późniejszej *Litanii loretańskiej*, a także wielu innych dawnych pieśni czy modlitw maryjnych, w których powtarzają się nominacje o podobnych lub modyfikowanych wariantach. Porównując deskrypcje Maryi w sanktuaryjnych pieśniach kresowych i w wymienionych wyżej trzech modlitwach, zauważamy, że do najstarszych nominacji należą: *Święta Boża Rodzicielka, Pani nasza, Orędowniczka nasza, Pośredniczka nasza, Pocięszycielka nasza* z antyfony *Pod Twoją obronę*, tu także pojawia się zwrot *uciekać się (do kogoś)*,

²¹⁷ O teologicznych oraz ikonograficznych związkach Maryi z Trójcą Świętą pisze R. Knapieński w artykule *Ikonaografia maryjna w aspekcie trynitarnym*, „Salvatoris Mater” 2000, t. 2, nr 3, s. 186–213.

²¹⁸ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/jedyny.html>.

²¹⁹ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/nasz.html>.

²²⁰ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/nasze.html>.

zapewne podstawa późniejszej nominacji – *Ucieczka*. Warto wspomnieć, że jednym z pierwszych tekstów religijnych z motywem *słodyczy* odniesionym do Maryi jest pochodząca z XII w. dłuższa wersja tzw. *Modlitwy św. Bernarda*, w której odnajdujemy nominację: *o słodka Panno Maryjo*²²¹. Analiza porównawcza wspomnianych wyżej modlitw i pieśni sanktuaryjnych wymaga osobnej refleksji badawczej.

W analizowanym zbiorze utworów pojawiają się natomiast licznie deskrypcje Maryi związane z *miłosierdziem* i *nadzieją*. Tytuły nawiązujące do tych elementów – *Matka miłosierdzia* i *Matka nadziei* – zostały wprowadzone do *Litanii loretańskiej* przez papieża Franciszka dopiero w 2020 r.²²²

Maryjny wizerunek z pieśni sanktuaryjnych zawiera także wiele typów ikon maryjnych, ukształtowanych na przestrzeni rozwoju chrześcijaństwa, np. Eleusa (z gr. ‘czuła, miłosierna’), Glykophilousa (‘czuła, słodko całująca’), Kyriotissa (‘Matka Pana’), Nikoioia (‘przynosząca zwycięstwo’), Psychosostria (‘ratująca dusze’), Hodegetria (‘przewodniczka, wskazująca drogę’), Orantka (‘modląca się’), Blacherniotissa (‘orędowniczka’), Platytera (‘obejmująca’), Galaktotrophousa (‘karmicielka’), Maesta (‘majestatyczna’)²²³.

Nominacje Matki Boskiej w analizowanym materiale zdumiewają ilością, pomysłowością przedstawień, bogactwem i głębią odniesień, metafor, aluzji literackich oraz kulturowych. Wiele z nich powtarzało się w ciągu wieków, ale powstawały coraz to nowe, będące dowodem „że wyobraźnia i kreatywność językowa dawnych wieków w sferze religijnego obrazowania jest fenomenem, którego nie spotkamy we współczesnym języku religijnym”²²⁴. Wydaje się, że kreatywność w tworzeniu wizerunku Maryi zdominowała wizerunki Boga, Jezusa i świętych.

Zjawisko to pozostaje ciekawe z punktu widzenia istoty chrześcijaństwa, jak również z perspektywy antropologicznej. W centrum wiary chrześcijańskiej funkcjonuje Jezus jako Chrystus (z gr. *Christos*, hebr. *Mesjasz* ‘wybraniec’) i jako kaznodzieja/nauczyciel, ale w literaturze religijnej dotyczącej Jego narodzenia i śmierci pojawia się rozbudowany, apokryficzny wobec biblijnych tekstów kanonicznych motyw matki, która opiekuje się małym dzieckiem²²⁵ i cierpi po stracie dorosłego syna²²⁶. Przykładowo fenomenem w historii kalwaryjskich ośrodków

²²¹ *Memorare*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Memorare> [dostęp: 3.08.2023].

²²² *Nowe wezwania w Litanii Loretańskiej*, <https://episkopat.pl/nowe-wezwania-w-litanii-loretańskiej> [dostęp: 3.08.2023].

²²³ A.A. Napiórkowski, *Maryja jest piękna. Zarys mariologii i maryjności*, Kraków 2016, rozdz. *Typy ikon maryjnych*, s. 41–42.

²²⁴ K. Ożóg, *op. cit.*, s. 211.

²²⁵ Zagadnienie to omawia S. Ropiak w artykule *Obraz Maryi w pieśniach na Boże Narodzenie*, „*Salvatoris Mater*” 2008, t. 10, nr 4, s. 172–195.

²²⁶ W kalwaryjskich obchodach tzw. drózek pasyjnych i maryjnych, czyli zwyczaju chodzenia do kolejnych kapliczek odtwarzających ostatnie dni życia Jezusa lub życie Matki Boskiej, bardzo często pojawiają się motywy apokryficzne związane z Maryją, o której życiu, jak pisałam we wprowadzeniu do artykułu, z pism kanonicznych nie dowiemy się zbyt wiele. W Kalwarii Paclawskiej mamy np. apokryficzne stacje takie jak *Spotkanie z Matką*, *Zdjęcie z krzyża – Syn na kolanach Matki*, *Pożegnanie Maryi z apostołami*, *Pogrzeb Maryi*. Na drózkach pasyjnych są 2 stacje apokryficzne, a na drózkach maryjnych na 14 kapliczek – aż 12 apokryficznych i 1 dogmatyczna (dogmat o wniebowzięciu).

kultu religijnego jest stopniowe przekształcanie kalwarii jako miejsc rozważania drogi krzyżowej Jezusa na *de facto* ośrodki kultu maryjnego, który zdominował element chrystologiczny i pasyjny. U źródeł tego procesu na pewno pozostaje atencja dla postaci matki, przede wszystkim ze względu na zdolność do macierzyństwa, na fenomen ciąży, rodzenia, karmienia, altruizmu. W relacji z matką umiejscowione są najgłębsze pokłady naszych wyobrażeń, pragnień, potrzeb. Maryja ma cechy Jungowskiego²²⁷ archetypu Wielkiej Matki, który „jest, w teorii psychologii głębi, aspektem ośrodkowym Wielkiej Kobiecości (*Magna Mater*), będącej archetypem pierwotnym [...]”. Jest nadrzędny w stosunku do «wszystkiego, co macierzyńskie», jest symboliczną matką, naturą o niewygasłej żywotności, w nieskończonej różnorodności przyjmowanych form²²⁸, w których magiczna moc kobiety przekracza racjonalny rozum. Posługując się tytułem jednej z książek Carla Gustawa Junga²²⁹, można powiedzieć, że wizerunek Maryi to senne marzenie dziecka o człowieku i świecie idealnym. Dorośli ludzie, których wizerunek także odnajdujemy w sanktuarijnych pieśniach kresowych²³⁰, wydają się mieć w sobie wewnętrzne, zranione, samotne dzieci, dla których życie jest trudnym wyzwaniem. Tak rozumiani dorośli nie odcinają pępowiny, ponieważ tylko przy kobiecie wykreowanej według swoich potrzeb czują się dobrze. Takie ujęcie postaci mówi więcej o podmiocie mówiącym niż o adresatce wypowiedzi. Sanktuarijne pieśni kresowe werbalizują najgłębsze ludzkie pragnienia: chcę, aby ktoś mnie widział, patrzył na mnie, słuchał i słyszał, był uważny, żeby ze mną rozmawiał, żeby pomógł mi żyć. Pragnienia te podkreślają również deskrypcje maryjne odwołujące się do ludzkiego ciała jako pasma przekazywania informacji, nominacje Maryi osadzono bowiem w zmysłach: wzroku, zapachu, smaku (światło, przyjemny zapach, słodki smak), a także w elementarnych potrzebach ludzkiego organizmu: pragnieniu i głodzie.

Jaka jest i kim jest Maryja w narracji sanktuarijnych pieśni kresowych? To piękna, wiecznie młoda matka Jezusa, koronowana królowa. Ma pałac w niebie, ale mieszka także w różnych miejscowościach na kresach Pierwszej Rzeczypospolitej (na ziemiach Polski i Rusi)²³¹. Jest władczynią idealną: w dialogu z poddanymi, otwarta na ich potrzeby, słucha ich, nie traci kontaktu z rzeczywistością ziemską, wie, jak ludzie żyją na co dzień, z jakimi problemami się borykają. Jest,

²²⁷ Carl Gustaw Jung (1875–1961) – szwajcarski psychiatra i psycholog, jeden z twórców psychologii głębi, badacz tzw. nieświadomości zbiorowej oraz archetypów.

²²⁸ M. Jaworska-Witkowska, *Autorytety „podejrzane” w wyobraźni zbiorowej i ich fantazmatyczne przedłużenie w egzystencji (hypomneumata)*, „ER(R)GO. Teoria – Literatura – Kultura” 2013, nr 1 (26), s. 80.

²²⁹ C.G. Jung, *Marzenia senne dzieci*, tłum. R. Reszke, Warszawa 2003.

²³⁰ Zagadnienie to omówię dokładniej w innym artykule, poświęconym obrazowi człowieka i świata w sanktuarijnych pieśniach kresowych.

²³¹ Element lokalności jako składnik postrzegania Maryi jest nieodłącznym motywem sanktuarijnych pieśni kresowych, inaczej niż w pieśniach maryjnych wspólnych dla całej Polski (np. ze *Śpiewnika kościelnego* J. Siedleckiego, por. K. Ożóg, *op. cit.*, s. 285–286) czy w kazaniach maryjnych, w których pośrednictwo Matki Boskiej ma charakter uniwersalny (por. K. Bracha, *op. cit.*, s. 14).

jak byśmy dziś powiedzieli, liderką, która sięgnęła po władzę dla realizowania misji użytecznej, filantropijnej, etycznej i moralnej. Ludzkie życie okazuje się jedną wielką sytuacją kryzysową, w której z panteonu bóstw chrześcijańskich (Bóg, Jezus, Duch Święty) dystans niebo – ziemia, sacrum – profanum, przepaść między nieczystym i marnym człowiekiem a wielkim, potężnym, odległym i wyniosłym bóstwem, podkreślaną przez teksty Starego Testamentu, udało się pokonać tylko Maryi. Joanna Rękas zauważa, że „osadzenie ludzi, natury i bogów w jednym, wspólnym uniwersum poprzez nadanie im cech konkretnych”²³² układa się w „swoistą opowieść o człowieku fizycznie bezsilnym, pokładającym nadzieję i przydającym moc niematerialnemu i nieznanemu”²³³. Maryja w sanktuarijnych pieśniach kresowych jest bóstwem, ale zmaterializowanym, bliskim, bardzo dobrze poznanym, niewywołującym lęku. Jej „wyobrażona” kobiecość jest fascynująca jako równocześnie subtelna i zdecydowana, pracująca i organizująca pracę, zadbana matka oraz gospodyni domowa.

Maryja *Królowa* kształtowana jest na wzór mitologicznych bogów czy bogiń, bliskowschodniego stereotypu władcy, europejskich średniowiecznych wzorców osobowych (świętego, rycerza i króla), a także elementów staropolskiej kultury sarmackiej²³⁴. Matka Boska to *deam omnipotentem*²³⁵ (wszechmocna bogini) zarówno w sferze *civitas terrena* (ziemia), jak i *civitas Dei* (niebo), bogini uraniczna i telluryczna. Jej królestwo jest monarchią absolutną, ale akceptowaną, a nawet pożądaną przez ludzi, którzy chcą być „przymuszani” do dobrego zachowania i życia w porządku moralnym. Widoczne w sanktuarijnych pieśniach kresowych maryjne rządy silnej ręki wywołują pytanie, skąd bierze się u większości ludzi taka potrzeba posłuszeństwa i psychologicznej legitymizacji władzy? Odpowiedzi na to pytanie poszukuje współczesna psychologia społeczna, konstatująca, że legitymizacja

jest takim rodzajem potocznej filozofii władzy państwowej, która zakorzenia się wśród poddanych, gdyż operuje pojęciami dostępnymi zwykłemu człowiekowi. Nawet formalnoracjonalna legitymizacja, która jest przecież wysoce abstrakcyjna, jest dostępna Europejczykowi ery nowożytnej. Ponadto, można powiedzieć, że istnieje podłoże i wierzchołek przekonania legitymizacyjnych. U podłoża leżą milcząco przyjmowane i akceptowane przekonania o ludziach oraz *ich władzy*. Od zarania zbiorowego bytowania ludzi pojawiały się mechanizmy integracji i wewnętrzna potrzeba porządku zachowań międzysobniczych. Regulacja nie może być po prostu

²³² J. Rękas, *op. cit.*, s. 14.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ Dotyczy to afirmacji kultury narodowej i znanych polskich kresowych rodów magnackich czy rodzin szlacheckich, lokowania postaci w konkretnych miejscowościach na kresach Pierwszej Rzeczypospolitej, podkreślenia rangi polskiego oręża, kreowania obrazu Polski jako „przedmurza chrześcijaństwa”, idei mesjanizmu (maryjnego). Elementy te składają się na swoistą megalomanię religijną.

²³⁵ *Omnipotens Deus* – Bóg Wszechmocny to jedno z imion Boga występujące w Starym Testamencie (np. Wj 6, 2–3).

trwale narzucona. Musi być także przejawem jakiejś solidarności i przystosowania sprzecznych dążeń. Legitymizacja „przywódców zbiorowości” (władców w terminologii Webera) jest przejawem zrozumienia konieczności systemu regulacyjnego, ale również przejawem odczuwalnej potrzeby więzi psychologicznej funkcjonariuszy publicznych i członków wspólnoty. Akceptacja wymaga uogólniających maksym, zwyczajów, [...] doktryn [...]²³⁶.

Maryja zapewne nie miałyby takiej siły oddziaływania na wyobraźnię wierzących jako samotna kobieta z dzieckiem (jej mąż, Józef, pojawia się epizodycznie, do 12 roku życia Jezusa) czy wdowa, a następnie osierocona przez dziecko starsza kobieta, która na co dzień zajmuje się gospodarstwem domowym, ponieważ „kultura zawsze wybiera takie cechy, które będzie mogła spożytkować, a odrzuca te, których nie będzie w stanie użyć. W ten sposób tworzą się standardy kulturowe, które mimo wszystko bliższe są ideałom niż rzeczywistości”²³⁷.

Maryja wpisana została zatem w wiele zjawisk kulturowych kolejnych epok rozwoju chrześcijaństwa, „obudowana” elementami kultury grecko-rzymskiej, średniowiecznej kultury rycerskiej, namysłu teologicznego, ustaleń dogmatycznych, wyobraźni ludowej. Jej wizerunek jest również dowodem niezwyklej potencjalności tkwiącej w pierwiastku kobiecym. „Jej [kobiety – M.W.] ideałem jest mądrość, jej cnotą – troska o innych. Jej strategią – pojednanie, najważniejszym uczuciem – miłość. Jej moralnością – szczęście”²³⁸.

Nie znamy żadnego podobnego mitycznego czy literackiego wizerunku kobiety, łączącej ideał urody z prawością charakteru i z najwyższym stopniem zaangażowania w działalność społeczną, w bliskim związku z żywiołami natury, doskonałej pod każdym względem. W literackim portrecie Maryi obserwujemy hiperbolizację dobrych cech, tzw. kobiecych, ale także męskich. Maryja jest zatem równocześnie „prawdziwą kobietą” (np. matką, opiekunką) i „prawdziwym mężczyzną” (np. królem, rycerzem, lekarzem). W każdej kulturze płęć „stanowi główną podstawę przypisywania zadań społecznych: kobietom i mężczyznom wyznacza się różne role społeczne. Pewien określony zestaw zadań jest konsekwentnie przypisywany tylko jednej płci – najczęściej kobiety są odpowiedzialne za dom i wychowanie dzieci, mężczyźni wykonują zadania wymagające wysiłku fizycznego i nieobecności w domu”²³⁹. W cytowanym artykule Lidia Marszałek zauważa jednak, że przypisywanie zadań kobiecych i męskich, oprócz uwarunkowań biologicznych, ma także uwarunkowania kulturowe, które mogą być bardzo zróżnicowane w zależności od społeczeństwa. Wizerunek Maryi w sanktuaryjnych pieśniach

²³⁶ W. Wesółowski, *Legitymizacja jako potoczna filozofia władzy*, „Studia Socjologiczne” 2001, nr 2 (161), s. 9–10.

²³⁷ D. Jabłoński, L. Ostasz, *Mapa wzorców kulturowych*, Olsztyn 2006, s. 22.

²³⁸ P. Servan-Schreiber, *Kobiecość. Od wolności do szczęścia*, tłum. H. Gorazińska-Frontieré, Warszawa 1998, s. 24.

²³⁹ L. Marszałek, *Kulturowe uwarunkowania roli kobiety we współczesnym społeczeństwie*, „Seminar. Poszukiwania naukowe” 2008, nr 25, s. 268.

kresowych wykracza poza stereotypowość ról kobiecych i męskich w kulturze europejskiej. Matka Boska nie jest typową kobietą czasów, w których pieśni powstawały (do 1939 r.), przypomina bardziej kobietę współczesną, empatyczną i wymagającą, samodzielną, decyzyjną, kierującą mężczyznami (papieżem, biskupem, wizjonerem), wykonującą profesje geodety, architekta, lekarza (wielu specjalizacji). Interesującą kwestią związaną z tak daleko posuniętym kultem kobiety jest pytanie, dlaczego, skoro wizerunek Maryi powstał w kulturze patriarchalnej, a stworzyli go przede wszystkim wykształceni mężczyźni (duchowni), szacunek i atencja dla niej nie przełożyły się w ciągu wieków na podobny, realny, nie tylko literacki, szacunek dla każdej kobiety – żony, matki, pracownicy, na szeroko rozumiane prawa kobiet. Takich kobiet mamy niewiele na kartach Biblii, ale zawsze są niezwykle i doceniane, jak Judyta czy Estera, stąd zapewne właśnie one pojawiają się w nominacjach maryjnych sanktuaryjnych pieśni kresowych.

W analizie wybranego materiału otwartym przedmiotem badań pozostaje jeszcze wiele zagadnień, na przykład konteksty: geograficzny, historyczny, lokalny, mirakularny i teologiczny, jedynie zarysowane przez Szymona Wilka we wstępie do publikacji, obszerność materiału wymaga osobnej refleksji w każdym z tych zakresów, podobnie jak historie kresowych wizerunków maryjnych utrwalone w tekstach zebranych przez autora, ich aspekty artystyczne oraz teoretycznoliterackie. Ważnym zagadnieniem jest również ekspresywność pieśni sanktuaryjnych. Kazimierz Ożóg wnioskuje na podstawie własnej analizy pieśni kościelnych o różnym sposobie doświadczania treści religijnych przez mężczyzn i kobiety, te ostatnie są, zdaniem badacza, bardziej emocjonalne w przejawach pobożności²⁴⁰. Sugestia ta wymaga jednak głębszej refleksji, związanej z przyjrzeniem się intencji autora/autorów tekstów, którymi byli zapewne, jak wyżej wspomniałam, wykształceni zakonnicy, a nie pobożne kobiety. Analiza powinna dotyczyć również sposobu kreowania mentalności podmiotu lirycznego utworów, który jest w zasadzie pozbawiony płci, okreśłany jako *człowiek, ludzie, sieroty czy dzieci*.

Badaniu należałoby także poddać osobno zbiory pieśni czy modlitw przynależnych do poszczególnych sanktuariów kresowych, każde z nich ma bowiem swój własny koloryt, specyfikę, sposób wyrażania treści religijnych, charakterystyczny język i styl. Inny wartym uwagi wątkiem jest ukryta w nazwach wizerunków historia ich peregrynacji wskutek burzliwej historii Rzeczypospolitej, szczególnie od XVII do pierwszej połowy XX w.

Powyższa analiza jest zatem jedynie szkicową propozycją klasyfikowania, kategoryzowania oraz ogólnej interpretacji antropologicznej i językowej kresowych pieśni sanktuaryjnych, materiał źródłowy otwiera bowiem wiele jedynie zasygnalizowanych w artykule perspektyw badawczych.

²⁴⁰ K. Ożóg, *op. cit.*, s. 284. Badacz poświęca ekspresywności tekstów religijnych obszerny, X rozdział swojej publikacji, s. 199–219.

Bibliografia

Źródła

- Mickiewicz A., *Dziady, cz. III*, [w:] A. Mickiewicz, *Utworki dramatyczne*, oprac. S. Pigoń, Kraków 1949, s. 119–262.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz*, Warszawa 1986.
- Mieleszko M., *Nabożne westchnienia*, [w:] idem, *Emblematy*, wyd. i oprac. R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, Warszawa 2010, s. 71–167.
- Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2005.
- Rozmyślanie przemyślane*, oprac. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, http://staropolska.pl/sredniowiecze/biblia_i_apokryfy/rozmyslanie_06.html [dostęp: 28.07.2023].
- Siedlecki J., *Śpiewniczek zawierający pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej*, Kraków 1908.
- Wilk S., *Kresowe pieśni sanktuaryjne. Edycja źródłowa tekstów w języku polskim z lat 1645–1939*, Sandomierz 2021.

Opracowania

- Baran G.M., *Chrystus lekarzem i lekarstwem z nieba w świetle homilii św. Augustyna do Ewangelii i Pierwszego Listu Jana Apostoła*, „Vox Patrum” 2010, t. 55, s. 43–62.
- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2007.
- Bracha K., *Maria Mediatrix – Maria Audiatrix. Pobożność maryjna w nauczaniu kaznodziej-skim w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festivales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłosławia*, Warszawa 2023.
- Carroll D., *Dom Maryi. Niezwykła historia, jaka kryje się za odnalezieniem domku, w którym żyła i zmarła Maryja Dziewica*, tłum. J. Kołacz, Kraków 2009.
- Dylewski A., *Sanktuaria maryjne na świecie*, Warszawa 2012.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, oprac. M. Jurkowski et al., Wrocław 2003.
- Gargano I., *Lectio divina do Ewangelii św. Łukasza (1)*, tłum. K. Stopa, Kraków 2001.
- Gręś S., *Polska bibliografia mariologiczna (1945–2003)*, Niepokalanów 2004.
- Jabłoński D., Ostasz L., *Mapa wzorców kulturowych*, Olsztyn 2006.
- Jaworska-Witkowska M., *Autorytety „podejrzane” w wyobraźni zbiorowej i ich fantazmatyczne przedłużenie w egzystencji (hypomnemata)*, „ER(R)GO. Teoria – Literatura – Kultura” 2013, nr 1 (26), s. 73–109.
- Jóźwiak M.M., *Illuminatrix – stella maris – domina? (św. Hieronim). Patrystyczna interpretacja imienia Maria – wybrane hipotezy*, „Vox Patrum” 2021, nr 80, s. 161–176.
- Jung C.G., *Marzenia senne dzieci*, tłum. R. Reszke, Warszawa 2003.
- Kochanek P., *„Pharus” – symbol nadziei w duchowości wczesnochrześcijańskiej. Latarnia morska w wybranych pismach późno-antycznych i średniowiecznych autorów łacińskich*, [w:] *Małe miasta. Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Białystok – Futoma – Supraśl 2020, s. 17–55.
- Knapieński R., *Ikonoграфия maryjna w aspekcie trynitarym*, „Salvatoris Mater” 2000, t. 2, nr 3, s. 186–213.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Łukarska B., *Tytuły maryjne w wybranych utworach literatury religijnej polskiego baroku*, „Studia Gdańskie” 2012, t. 31, s. 389–399.
- Marszałek L., *Kulturowe uwarunkowania kobiety we współczesnym społeczeństwie*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2008, nr 25, s. 267–279.

- Napiórkowski A.A., *Maryja jest piękna. Zarys mariologii i maryjności*, Kraków 2016.
- Ożóg K., *Polskie pieśni religijne. Aspekty językowe i kulturowe*, Rzeszów 2022.
- Rękas J., *Zakłęcie, zamówienie, zażegnanie. Magiczna moc słów w folklorze słowiańskim*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2012, nr 3, s. 11–28.
- Ropiak S., *Obraz Maryi w pieśniach na Boże Narodzenie*, „Salvatoris Mater” 2008, t. 10, nr 4, s. 172–195.
- Servan-Schreiber P., *Kobiecość. Od wolności do szczęścia*, tłum. H. Gorazińska-Frontieré, Warszawa 1998.
- Sitkowski T., *Dlaczego Kościół poświęcił Matce Boskiej dzień sobotni*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1948, t. 1, nr 5–6, s. 315–317.
- Słownik symboli. Symbole ze wszystkich lektur, przyjazne i przystępne omówienia punktowane na maturze*, oprac. A. Popławska, E. Białek, D. Lech, Kraków 2006.
- Sprutta J., *Najstarsze przedstawienia Matki Bożej*, „Salvatoris Mater” 2009, t. 42, nr 2, s. 151–157.
- Sprutta J., *Symbolika dłoni w ikonie. Studium teologiczno-ikonograficzne*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2004, t. 17, s. 181–208.
- Tronina A., *Maryja „Córa Syjonu”*. *Perspektywa eklezjologiczna*, „Salvatoris Mater” 2002, t. 4, nr 2, s. 11–25.
- Turzyński K., *O myleniu Rusi z Rosją*, „Kurier Wnet”, nr 60, czerwiec 2019, s. 8–9.
- Wesołowski W., *Legitymizacja jako potoczna filozofia władzy*, „Studia Socjologiczne” 2001, nr 2 (161), s. 5–35.
- Z dawna Polski Tyś Królową. Przewodnik po sanktuariach maryjnych. Koronowane wizerunki Matki Bożej, 1717–1999*, zebrały i oprac. s. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi, s. Grażyna od Wszechpośrednictwa Matki Bożej, R. Szymczak, Szymanów 1999.
- Żelechowski M., *Tytuły maryjne w Litanii loretańskiej. Domie złoty*, „Pod płaszczem Maryi” 2019, nr 1 (77), s. 3–7.

Netografia

- Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl>.
- M. Arcta Słownik staropolski*, oprac. A. Krasnowolski, W. Niedźwiedzki, https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_Staropolski.
- Nowe wezwania w Litanii Loretańskiej*, <https://episkopat.pl/nowe-wezwania-w-litanii-loretanskiej> [dostęp: 3.08.2023].
- Prałat E., *Tron, symbol, kompleks i codzienność*, <https://kulturaupodstaw.pl/tron-symbol-kompleks-i-codziennos/> [dostęp: 3.08.2023].
- Rada Języka Polskiego, <https://rjp.pan.pl>.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://doroszewski.pwn.pl>; <https://sjp.pwn.pl/doroszewski>.
- Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl>.
- Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, <https://spjs.ijp.pan.pl>.
- Słownik staropolski*, <http://www.staropolska.pl/sownik/>.
- Starowieyski M., *Rozmyślanie przemyskie na tle apokryfów Nowego Testamentu*, <https://blog.polona.pl/2020/03/rozmyslanie-przemyskie-na-tle-apokryfow-nowego-testamentu> [dostęp: 3.08.2023].
- Wikipedia: https://pl.wikipedia.org/wiki/Madonna_z_Ravensburga, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Memorare>, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Pokrowa>, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Sarmaci>, https://pl.wikipedia.org/wiki/Ziemia_lwowska.
- Z różańcem przez całe życie, na dobre i na złe*, <https://rozaniec.maryjni.pl>.